

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 3, No.36, Autumn 2021, pp. 1-30.

Received: 09/06/2019 Accepted: 31/08/2019

Lexical Benefits and the Novel Word Combinations in *Devalrani and Khizr Khan Masnavi* by Amir Khosrow Dihlavi

Amirhossein Dowlatshahi

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
a.h.dowlatshahi@gmail.com

Sayyed Mahdi Nourian *

Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
m.nourian@ltr.ui.ac.ir

Abstract

The *Devalrani and Khizr Khan Masnavi* by Amir Khosrow Dihlavi, composed in 715 (Hijri lunar), not only contains awakening points about history and the community and context of India in the seventh and early eighth century (Hijri lunar), but also includes valuable information about the uses of the Persian language and its lexicon in that particular period and area. Amir Khosrow Dihlavi (651-725 Hijri lunar) is the most well-known and outstanding Persian poet in the Indian subcontinent who has left numerous and various works as heritage.

One of the significant features of his poems is the use of rare and new word-formation. If we take a random look at the entries of the *Dehkhoda Dictionary*, below some of the entries, there are some pieces of evidence of the poems of Amir Khosrow as well as the writers and orators before him. We can even find entries with exclusive evidence from Amir Khosrow's poems. Additionally, some traces of his morphological innovations have been found in the works of poets and writers after him. Like Hafiz and Mohtasham Kashani, who have used 'aeeneh ru' and 'vahdat abad' in their sonnets, respectively, Bidel Dehlavi has also used 'niaz andish'. Jami has used the word 'belasanj' and Orfi Sharazi and Qudsi Mashhadi have used 'ragham sanji' and 'faramush gashtegan' in their sonnets. These all have already been used by Amir Khosrow in *Devalrani and Khizr Khan* (the first three words), qeran sa'deyn (the fourth mentioned word), ayine-ye eskandari (the fifth word) and in a sonnet from qurat-ul-kamal (the sixth).

Nevertheless, so far there have been few lexical analyses of the works of Amir Khosrow Dihlavi though, in some literary research, the works of Amir Khosrow have been occasionally examined to some extent. Among these studies is the one entitled 'An examination of some influential Indian words in the Persian poetry' by Rezayi Baghbidi. In this study, Baghbidi made an etymological analysis of some words found in

*Corresponding author

Dowlatshahi, A., Nourian, S. (2021). Lexical Benefits and the Novel Word Combinations in *Devalrani and Khizr Khan Masnavi* by Amir Khosrow Dihlavi. *Literary Arts*, 13(3), 1-30.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/liar.2019.117421.1628>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.3.14>

Persian texts and provided examples for each word from the well-known Persian poets. Among these examples are some verses from Amir Khosrow. In contrast to the study by him, Salim Neysari made a comprehensive analysis of the lexical innovations in Amir Khosrow's poems in an article entitled 'Innovations of Amir Khosrow Dihlavi in combining Persian words'. He set 'Noh Sepehr' (nine heavens) Masnavi as the basis of his work and the result of his work was a list of the compounds and words used in this Masnavi for which there is either no entry in *Dehkhoda Dictionary* (28 cases) or there is an entry but no examples (nine cases) or there are both an entry and examples from the works of Amir Khosrow (two cases).

The present study is an attempt to select and introduce rare and new words from *Devalrani and Khizr Khan* and its innovative word combinations and to examine Amir Khosrow's word-combination way to show that this well-known Persian poet in the Indian subcontinent has been successful in creating new compounds. In addition, considering the fact that some of the existing word combinations in this poem have no entries and examples in the most important Persian dictionary, i.e. *Dehkhoda Dictionary*, the present study also seeks to introduce these new words and word combinations to be used in this dictionary and in the future lexical analysis studies.

It should be noted that *Devalrani and Khizr Khan* is one of the romantic-historical masnavis of Amir Khosrow. The subject of this masnavi is about the love that Khizr Khan, the son of Sultan Ala'eddin Muhammad Khalaji, had for Diveldi, daughter of Raay Karan (ruler of Gujarat). Amir Khosrow composed this romantic poem in 4519 verses in the prosodic weight of Musadas-e Mahzoof/Maqsoor in 715 (Hijri lunar).

In this study, first the whole poem was studied and 240 words and compounds that qualified as new and novel were selected. Then, reviewing different poetry and prose books by poets and authors who lived before the age of Amir Khosrow, 125 words and word combinations, which had been already used in these texts were put aside. For this purpose, in addition to searching the digital version of the *Dehkhoda Dictionary* and digital library of Noor and Noormags database, and the Ganjoor website, various textbooks in print were also searched including *Tafsir-e Nasafi*, *Koush-nameh*, *Monsha'at-e Khaqani*, *Ali-nameh*, *Loqat-e Fors*, *Sha'eran-e Bi-divan*, *Mersad ol-Ebad*, *Nafthat ol-Masdoor*, *Faramarz-nameh*, *Tarikh ol-Vozara*, *Sandbad-nameh*, *Divan-e Najib od-Din Jorbazeqani*, etc. . .

The results of analysis revealed a final number of 115 words and compounds not used in the works before *Devalrani*. These words were classified into different groups as follows:

Group A: words or compounds for which there is no entry in *Dehkhoda dictionary* or there is an entry but the meaning intended by Amir Khosrow cannot be found in *Dehkhoda dictionary* (85 cases);

Group B: words and compounds with entries in the *Dehkhoda Dictionary* but no examples (19 cases);

Group C: words and compounds with entries in the dictionary and examples from *Devalrani and Khizr Khan* (four cases);

Group D: words and compounds for which there are examples from the poets after Amir Khosrow (five cases); and finally

Group E: words the meanings of which have been provided in the *Dehkhoda Dictionary* but with examples from the verses of other works of Amir Khosrow (two cases).

The results show that *Devalrani and Khizr Khan* contains a number of unique and novel words and word combinations that not only reveal the poet's skill and talent in producing new words but also reflect the lexical environment of the Persian language in India at the end of the seventh and early eighth century (Hijri lunar). Furthermore, a part of the lexical benefits of these sets of words includes the unique names and proper nouns used in this text. Out of these names, 11 names are Indian proper names used to refer to ethnicities and groups, social titles, carriers and riding animals, musical instruments, flowers and plants, one of the gods of the ancient India, and also materials and clothes. Besides these Indian proper names, there are a number of Persian names and proper names related to the living environment in India in this poem. These names also refer to ethnic groups, a type of riding animal, one of the coins being used at that time, a type of material, two types of flower and plant, and one of the partners. Additionally, an alternative word is used for riddle and spy news.

In addition to these words, this romantic-historical masnavi has preserved some unique word combinations within it; words combinations that the poet has created using 31 non-repetitive (unique)

methods.

Keywords: Persian vocabulary, novel combinations, constructing techniques, Persian language in India

References

- Amir Khusrow, K. (1502). *Divan*. Tehran: Golestan Palace Library. Manuscript, 392 No.
- ————. (1564). *Thamaniyeh*. Tehran: Golestan Palace Library. Manuscript, 342 No.
- ————. (1879). *Qeran-e Sa'dein*. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. Lithography, 73343 No.
- ————. (1917). *Devalrani Khizr Khan*. Rashid Ahmad Ansari (Emend.). No publisher.
- ————. (1933). *Toghloq-nameh*. Seyyed Hashemi Farid Abadi (Emend.), Owrang Abad Dakan: Majles-e Maxtutat-e Farsi, Ordu Press.
- ————. (1948). *Masvavi Noh Sepehr*. Mohammad Vahid Mirza (Emend.). No publisher.
- ————. (1961). *Shirin va Khusrow*. Ghazanfar Alief (Emend.). Eastern Literature Publications Office.
- ————. (2012). *Koliat-e Ash 'ar*. Saeed Nafisi (Emend.). Sanaei Press.
- Amid, H. (1985). *Amid Dictionary*. Amir Kabir Press.
- Amir Moezzi, M. (2010). *Divan*. Abbas Iqbal Ashtiani (Emend.). Asatir Press.
- Aqili Alavi, M. (2001). *Makhzan ol-Adviya*. Tehran: Bavardaran Press.
- Astarabadi, M. (2008). *Tarikh-e Fereshteh*. Mohammdd Reza Nasiri (Emend.), 1st ed. Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi.
- ————. (2009). *Tarikh-e Fereshteh*. Mohammdd Reza Nasiri (Emend.), 1st ed. Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi.
- Bidel, M. (1963). *Koliat-e Bidel*. Kabul: Office of the Ministry of Education of Afghanistan.
- Birouni, A. (1974). *Altafhim Leavael al-Sanaat al-Tanjim*. Jalal od-Din Homaei (Emend.). Anjoman-e Asar-e Melli Press.
- Borhan Tabrizi, M. (2001). *Borhan-e Qate*. Nima Press.
- Dekhoda, A. (1951). The origin of fictitious words in Persian cultures after dasatir. *Yaghma*, 35, 17-25.
- Dekhoda, A., Dictionary (Electronic version), Access via the Abadis website (<https://dictionary.abadis.ir>)
- Feyzi Sirhindi, A. (1958). *Madar ol-Afazel*. Mohammad Baqir (Emend.). Panjab University Press.
- Goharin, S. (2002). *Farhang-e Loghat va Ta'birat-e Masnavi*. Zavvar Press.
- Hafez, Sh. (2008). *Divan-e Ghazaliat*. Khalil Khatib Rahbar (Expl.). Safi Ali Shah Press.
- Jami, A. (2012). *Baharestan*. Ismaeel Hakemi (Emend.). Ettelaat Press.
- Jowhari, M. (2004). *Javahir Name*. Iraj Afshar and Mohammad Rasuol Daryagasht (Emend.). Miras-e Maktoob Press.
- Kermanshahi, A. (1994). *Merat ol-Ahval-e Jahan-nama*. Allameh Vahid Behbahani Institute. Ansarian Press.
- Khajeh Nasir od-Din, M. (1984). *Tansukh Nama Ilkhani*. Mohammad Taqi Modarres Razavi (Emend.). Ettelaat Press.
- Khaleqi Motlaq, J. (2011). *Ferdowsi va Shahname Sarae: Zarir: Bargozide-ye Maqalat-e Dane sh-name-ye Zaban va Adab-e Farsi*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. 1st ed. p. 629-633
- Lahori, A. (2006). *Majales-e Jahangiri*. Aref Nowshahi and Moeen Nezami (Emend.), 1st ed. Mirase Maktoob press.
- Menhaj Seraj, A. (1984). *Tabaqat-e Naseri*. Abd ol-Hay Habibi (Emend.). Donyaye Ketab Press.
- Modabberi, M. (1991). *Shaeran-e Bi-divan*. Panous press.
- Mohtasham, K. (1965). *Divan*. Mehr Ali Gorgani (Emend.). Mahmoudi Bookstore.
- Molana, J. (2011). *Sharh-e Jame'e Masnavi Ma'navi*. Karim Zamani (Expl.). Ettelaat Press.
- Molana, J. (2014). *Sharh-e Jame'e Masnavi Ma'navi*. Karim Zamani (Expl.). Ettelaat Press.
- Mosaffa, A. (1987). *Farhang-e Estelahat-e Nojumi*. Institute of Iranian History and Culture.
- Nakhshabi, Z. (1993). *Tooti Nama*. Fath ol-lah Mojtabaei and Gholam Ali Aria (Emend.). Manuchehri Press.

- Nazari, S. (1992). *Divan-e Hakim Nazari Qohestani*. Mazaher Mosaffa (Emend.). Elmi Press.
- Orfi, J. (1990). *Koliat-e Ash'ar*. Gholam Hussein Javaheri (Emend.). Sanaee Press.
- Owhadi, R. (1961). *Koliat-e Owhadi Isfahani*. Saeed Nafisi (Emend.). Amir Kabir Press.
- Qodsi, Haji M. (1996). *Divan-e Qodsi Mashhadi*. Mohammad Ghahraman (Emend.). Ferdowsi University Press.
- Rashid ol-Din Fazollah (1989). *Asar va Ehya*. Manouchehr Sotoodeh and Iraj Afshar (Emend.). Institute of Islamic Studies, McGill University.
- Razi, A. (2010). *Tazkara Haft Iqlim*. Sayyed Mohammad Reza Taheri (Emend.). Soroush Pub.
- Rezaei, E. (2009). Extensive Report on Hinduism. *Ketab Mah Din*. 146, 37-50.
- Safa, Z. (2010). *Hamase Saraee dar Iran*. Tehran: Amir Kabir Press.
- Sanaei, A. (2008). *Hadiqat ol-Haqiqat va Shariat ol-Tariqat*. Mohammad Taqi Modarres Razavi (Emend.). University of Tehran Press.
- Seyf Faraghani, S. (1985). *Divan*. Zabih ol-Lah Safa (Emend.). Ferdowsi Press.
- Sihrandi, Y. (2012). *Tarikh-e Mobarak-shahi*. Mohammad Hedayat Hussein (Emend.). Asatir Press.
- Tamimi, A. (2006). *Daaem ol-Islam*. Qom: Aal ul-Bayt Global Information Center. Maktoob Press.
- Tatavi, A. (2007). *Farhang-e Rashidi*. Akbar Behdarvand (Emend.). Simay-e Danesh Press.
- Toosi, M. (2012). *Ajayeb ol-Makhluqat va Gharayeb ol-Mojudat*. Manouchehr Sotoodeh (Emend.), 4th ed. Elmi-Farhangi Press.
- Yadegar, A. (2011). *Tarikh-e Shahi*. Mohammad Hedayat Hussein (Emend.), 1st ed. Asatir Press.
- Yalameha, A. (2012). A Comparative Study of British Copy of Majd Hamgar's Quatrains with Other Manuscripts and Printed Copies. *Textual Criticism of Persian Literature*. 1(4), 73-90.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۳ (پیاپی ۳۶) پاییز ۱۴۰۰، ص ۱-۳۰

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۹

فوائد لغوی و تازگی‌های ترکیبی «مثنوی دول‌رانی و خضرخان» امیر خسرو دهلوی

امیر حسین دول‌شاهی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

a.h.dowlatsahi@gmail.com

سید مهدی نوریان*، استاد بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.nourian@ltr.ui.ac.ir

چکیده

منظومهٔ دول‌رانی و خضرخان امیر خسرو دهلوی افزون‌بر دارا بودن نکته‌های آگاهی‌بخش از تاریخ، فرهنگ، اجتماعیات و محیط طبیعی هندوستان قرن هفتم و اوایل قرن هشتم در زمینهٔ نوع کاربرد واژگان زبان فارسی نیز اطلاعات ارزشمندی در متن خود نهفته دارد. هدف مقاله حاضر نیز این است که با گزینش و معرفی واژگان نادر منظومهٔ دول‌رانی و خضرخان و ترکیب‌های بدیع و شیوه‌های ترکیب‌سازی آن، نشان دهد این شاعر نامدار زبان فارسی در شبه قاره تا چه حد در حوزهٔ ساخت ترکیب‌های تازه توانمند بوده است. افزون‌بر این، باتوجه‌به اینکه برخی از واژه‌ها و ترکیب‌های موجود در این منظومه، در لغت نامهٔ دهخدا، دارای مدخل یا شاهد مثال نیست، این پژوهش برآن است که با معرفی این واژگان و ترکیب‌های نو، در به‌کارگیری آن‌ها در لغت‌نامه‌ها و پژوهش‌های واژگانی گامی بردارد.

کلیدواژه‌ها: واژگان زبان فارسی؛ ترکیب‌های بدیع؛ شیوه‌های ساخت ترکیب؛ زبان فارسی در هندوستان.

مقدمه

یکی از شاعران و نویسندگانی که نقشی مهم اما کمتر توجه‌شده در به‌کارگیری واژه‌های نادر و ساخت ترکیب‌های نو دارد، امیر خسرو دهلوی (۶۵۱ - ۷۲۵ ق.) است که در تاریخ ادبیات ما همواره زیر سایهٔ نام بلند آوازهٔ حکیم نظامی قرار داشته و مهم‌ترین افتخاری که باور عموم اهالی ادب فارسی نصیب او کرده، این است که وی بهترین مقلد نظامی است. این درحالی است که منظومه‌های پنج‌گانهٔ امیر خسرو که آن‌ها را در برابر خمسه یا پنج‌گنج حکیم نظامی سروده، تنها بخشی از آثار به‌نظم و به‌نثر «طوطی هندوستان» است. او افزون‌بر دیوان/شعار، مثنوی‌های دیگری نیز دارد که هر یک سرشار از نکته‌ها و آگاهی‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و طبیعی از هندوستان سده‌های هفتم و هشتم هجری است. این منظومه‌ها عبارت

*مسئول مکاتبات

دولت‌شاهی، امیر حسین، نوریان، سید مهدی. (۱۴۰۰). فوائد لغوی و تازگی‌های ترکیبی «مثنوی دول‌رانی و خضرخان» امیر خسرو دهلوی. فنون ادبی ۱۳(۳): ۱-۳۰.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/liar.2019.117421.1628>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.3.1.4>

است از: *قران سعیدین، مفتاح الفتوح یا تاج الفتوح، دول رانی و خضرخان، نه سپهر و تغلق نامه*. در کنار این اشعار، امیر خسرو تعدادی متن به نثر نیز از خود به یادگار نهاده که کتاب‌های *خزاین الفتوح یا تاریخ علایی، افضل الفوائد و اعجاز خسروی یا رسایل الاعجاز* از آن جمله است. مجموعه رسایلی نیز با عنوان *جواهر خسروی یا لآلی عثمان* از این شاعر نامدار باقی است که در بردارنده شهر آشوب، چیستان و شماری شعرهای هندی اوست.

امیر خسرو از سخن‌سرایانی است که نقشی در خور در پدید آوردن ترکیب‌های نو در فضای واژگانی زبان فارسی دارد. اگر نمونه‌وار به تعدادی از مدخل‌های *لغت‌نامه دهخدا* نگاه کنیم، در ذیل برخی از آن‌ها شواهد شعری از امیر خسرو را نیز می‌توان دید؛ حتی می‌توان مدخل‌هایی را یافت که تنها شاهد یا شواهد آن‌ها منحصر به شعرهای امیر است. افزون بر این، می‌توان ردی از نوآوری‌های واژگانی وی را در آثار شاعران و نویسندگان پس از وی نیز به خوبی تشخیص داد. برای مثال حافظ (حافظ، ۱۳۸۷: ۵۶۸) و محتشم کاشانی (محتشم، ۱۳۴۴: ۳۳۶) به ترتیب در غزل‌هایشان ترکیب‌های «آینه‌رو» و «وحدت‌آباد» را به کار برده‌اند و بیدل دهلوی (بیدل، ۱۳۴۲: ج ۲: ۳۷۵) از «نیازاندیش» استفاده کرده و جامی (۱۳۹۱: ۶۳) در *بهارستان* «بلاسنج» را آورده و عرفی شیرازی (۱۳۶۹: ۱۱۱) و قدسی مشهدی (۱۳۷۵: ۱۲۰) نیز در غزل‌هایی «رقم‌سنجی» و «فراموش‌گشتگان» را به کار گرفته‌اند؛ که همه این ترکیب‌ها را امیر خسرو پیش‌تر از آنان در *دول رانی* و *خضرخان* (سه ترکیب نخست)، *قران سعیدین* (چهارمی)، *آینه سکندری* (پنجمی) و *غزلی از غره‌الکمال* (ششمی) به کار برده بوده است.

با وجود این تاکنون در زمینه بررسی‌های لغوی در آثار امیر خسرو دهلوی پژوهش مستقل کمتر انجام گرفته و در ضمن برخی از تحقیق‌های ادبی، گاه به بررسی واژگان در آثار امیر نیز پرداخته شده است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان از مقاله «بررسی چند واژه دخیل هندی در شعر فارسی» اثر رضایی باغبیدی (۱۳۷۵) نام برد. در این اثر پژوهشگر به بررسی ریشه‌شناسانه شماری از واژگان هندی در متون فارسی پرداخته و برای هر یک شاهد مثالی از شاعران نامدار ادب فارسی آورده است که در میان این شواهد، بیت‌هایی از اشعار امیر خسرو نیز به چشم می‌خورد. پژوهش دیگر، مقاله «سبک شعر امیر خسرو دهلوی» به قلم عالی محمودی و نوریان (۱۳۹۴) است. این مقاله براساس تحقیق در مثنوی *نه سپهر* پدید آمده که در بخشی از آن به معرفی واژگان، ترکیب‌ها و صفات نادر و کم‌کاربرد یا هندی موجود در این مثنوی پرداخته شده است. اما پژوهش دیگر که برخلاف دو مقاله پیشین به تمامی به بحث نوآوری‌های لغوی در شعر امیر خسرو پرداخته، مقاله «نوآوری‌های امیر خسرو دهلوی در ترکیب واژگان زبان فارسی» (نیساری) است. مرحوم نیساری نیز مانند مقاله قبل، *نه سپهر* را اساس کار خود قرار داده که حاصل کار، برشمردن سه فهرست از ترکیب‌ها و واژه‌های موجود در این مثنوی است که یا در *لغت‌نامه دهخدا* مدخلی برای آن‌ها نیست (۲۸ مورد)؛ یا مدخل وجود دارد، اما بی‌هیچ شاهد مثالی (۹ مورد)؛ و یا اینکه مدخل وجود دارد با شاهد مثال‌هایی از آثار امیر خسرو (دو مورد).

در مقاله حاضر تلاش شده با بررسی و معرفی نوآوری‌های ترکیبی و تازگی‌ها و فواید واژگانی موجود در یکی دیگر از مثنوی‌های امیر خسرو، یعنی *دول رانی* و *خضرخان* و تأمل در شیوه‌های ترکیب‌آفرینی شاعر در این اثر، جلوه‌ای تازه از هنر شاعری و زبان‌آوری امیر نمایان‌تر شود. البته این نکته نیز در خور توجه است که چون مثنوی *دول رانی* و *خضرخان* سه سال زودتر از *نه سپهر* (۷۱۸ ق.) سروده شده، آن‌دسته از ترکیب‌های نو و واژگان نادر موجود در *دول رانی* و *خضرخان* که در *نه سپهر* نیز به چشم می‌خورد، از دید زمانی نسبت به *نه سپهر* فضل تقدم دارد.

شیوه کار

در این مقاله ابتدا با مطالعه کامل منظومه، دویست و چهل واژه و ترکیب تازه برگزیده شد، سپس با غور در کتب مختلف نظم و نثر شاعران و نویسندگانی که پیش از عهد امیر خسرو می‌زیسته‌اند، صد و بیست و پنج لغت و ترکیب که ردی و نشانی از آن‌ها

در این متون به چشم خورد، از بررسی کنار گذاشته شد. برای این کار افزون بر جست‌وجوی دیجیتالی در لغت‌نامه دهخدا و کتابخانه دیجیتال نور و پایگاه مجلات تخصصی نور و تارنمای گنجور، به صورت دستی و غیردیجیتال نیز در کتاب‌های مختلفی چون تفسیر نسفی، کوش‌نامه، منشآت خاقانی، علی‌نامه، لغت فرس، شاعران بی‌دیوان، مرصادالعباد، نقشه‌المصدور، فرامرزنامه، تاریخ الوزرا، سندبادنامه، دیوان نجیب‌الدین جریباذقانی و... جست‌وجوهایی شد. در این پژوهش، در گزینش واژه‌ها و ترکیب‌ها، لفظ بر معنا ترجیح داده شده و حق هم همین بوده است؛ زیرا فراوان دیده شده است که شاعران گوناگون طی سال‌ها و سده‌ها هریک بسته به بضاعت ذوق و هنر خود توانسته‌اند مضمونی واحد را شکلی نو از لفظ‌های ساده و مرکب بیوشانند. به‌مثل بسیاری از استادان ادب فارسی هریک، اشک چشم را با مجموعه ستاره‌های پروین یا ثریا پیوند زده‌اند؛ از کسای مروزی و فردوسی تا سنایی و نظامی و جمال‌الدین عبدالرزاق و کمال‌الدین اسماعیل و سعدی و حافظ بدین‌گونه بوده‌اند. امیرخسرو نیز در منظومه دول‌رانی و خضرخان این تصویر را با تعبیر «پروین‌ریزشدن دل» نقش کرده، اما به دلیل اینکه «پروین‌ریز» نسبت به آنچه شاعران پیش از امیر با واژه‌های اشک و پروین ساخته‌اند تازگی لفظی دارد، این ترکیب در مقاله پیش رو بررسی شده است. البته بر همین اساس نوآورانه بودن لفظ، شماری از واژه‌ها و ترکیب‌ها نیز کنار گذاشته شدند؛ مانند تعبیر «نیم‌خند» (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۱۸) که پیش‌تر در مثنوی معنوی مولانا به شکل «نیم‌خنده» (مولانا، ۱۳۹۳: ۵۵: ۲۷۷) آمده و هر دو به معنی تبسم است.

این اصل در این پژوهش تا آنجا رعایت شده که در مواردی که تنها شاهدمثالی مدخلی در لغت‌نامه دهخدا، بیتی از همین مثنوی دول‌رانی و خضرخان بوده، با معلوم شدن اینکه واژه یا ترکیب مورد نظر در نظم یا نثر یکی از پیشینیان امیر به کار رفته، از مقاله پاک شده است. برای نمونه در لغت‌نامه و در مدخل «گنبد»، یکی از معانی به‌کاررفته برای این واژه، نوعی از جست‌وخیزکردن حیوانات است و برای آن، تنها همین بیت مثنوی دول‌رانی و خضرخان شاهد آمده است:

«ز همت ساختم رخس فلک رام^۱ به یک گنبد رسیدم بر نهم بام»

اما چون مشخص شد که امیر معزی (۱۳۸۹: ۱۲۲) در قصیده‌ای «گنبدزدن» را در این معنی به کار برده، واژه گنبد در شمار حذفیات این سپاه قرار گرفت. واژه‌های نادر یا ترکیب‌های بدیعی که شاعر آن‌ها را پیش از تاریخ سرایش مثنوی دول‌رانی و خضرخان، در مثنوی‌های دیگر خویش به کار برده است، نیز از همان مطالعه کنار زده شدند؛ مانند واژه «نغزک» به معنی میوه انبه (همان: ۱۸)، که امیر آن را پیش‌تر در قران سعدین آورده است (امیرخسرو، ۱۲۵۸: ۲۳۱) یا واژه راوت به معنای بهادر و مهتر (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۶۵)، که آن نیز در قران سعدین آمده (۱۲۵۸: ۲۳). حتی ترکیب «سوار آب» (در معنای حباب) نیز با آنکه تنها شاهد مثال لغت‌نامه برای آن، بیتی است از دول‌رانی و خضرخان، چون پیش‌تر در قران سعدین آمده، در این مقاله نادیده گرفته شد. «صد و پانزده واژه و ترکیب» تازه برگزیده شد که در چند گروه جای گرفتند. در ادامه متن، ذیل این عناوین معرفی شده‌اند:

گروه الف: واژه‌ها یا ترکیب‌هایی که در لغت‌نامه دهخدا مدخلی برای آن‌ها وجود ندارد یا اینکه مدخل وجود دارد، اما معنایی که در شعر امیر از آن‌ها دریافت می‌شود در آن مدخل موجود نیست (۸۵ مورد)؛ گروه ب: لغات و تراکیبی که مدخل آن‌ها در لغت‌نامه وجود دارد، اما بی‌هیچ شاهدمثالی (۱۹ مورد)؛ گروه ج: واژگان و ترکیب‌هایی که در لغت‌نامه مدخل آن‌ها موجود است و شاهدمثالش از منظومه دول‌رانی و خضرخان است (چهار مورد)؛ گروه د: لغت‌ها و ترکیب‌هایی که برای آن‌ها شاهدمثال از شعر شاعران پس از امیرخسرو آمده است (پنج مورد)؛ و سرانجام گروه ه: واژه‌هایی که در لغت‌نامه معنی شده، اما شاهدمثال آن‌ها بیتی است از اثر دیگر امیرخسرو (دو مورد).

الف) واژه‌ها و ترکیب‌هایی که در لغت‌نامه معنی نشده یا مدخلی برای آن‌ها نیست:

۱- آسمان خیز (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): برشونده. بالارونده در آسمان.

فراز قبه‌ها از اهل پرهیز شده آواز قرآن آسمان‌خیز

(امیرخسرو، ۷۱۵ق: ۶۳)

۲- **آفت‌سگالی** (حاصل مصدر مرکب: اسم + اسم + پسوند): بداندیشی، فکر آسیب رساندن به کسی در سر داشتن. مخالف کو محل می‌خواست خالی چو خالی دید کرد آفت‌سگالی (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۳۷)

۳- **آگاهی‌سرای** (صفت فاعلی مرکب: اسم مرکب + بن مضارع): مُخبر، خبرسان، اطلاع‌دهنده. به سنکهن دیو پور رای رایان شد آگاهی ز آگاهی‌سرایان (امیرخسرو، ۷۱۵ ق: ۲۳)

۴- **آهن‌توانی** (حاصل مصدر مرکب: اسم + اسم + پسوند): بسیار نیرومند و زورآور بودن. نیاید از عروسان پهلوانی نه از سیمین‌تنان آهن‌توانی (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۹۶)

۵- **آینه‌روی** (صفت مرکب: اسم + اسم) تو را بر آینه‌رویان نظر تیز مرا ز آینه دیدن نیز پرهیز (امیرخسرو، ۷۱۵ ق: ۷۳)

۶- **ابریشم‌خراش** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): نوازنده ساز. نوازش جست ز ابریشم‌خراشان سماع نغمه می‌کرد اشک‌پاشان (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۴۳)

مراد از ابریشم، تار و زه ساز است، هر چند مطلق سازهای زهی را هم ابریشم گفته‌اند (دهخدا. «ابریشم»).

۷- **ارغنون‌زای** (صفت فاعلی مرکب: اسم خاص + بن مضارع): پدید آورنده آوا و نوا. ز مرغانی که گشته ارغنون‌زای نمی‌آمد صبا را بر زمین پای (همان: ۱۶۷)

ارغنون، نام سازی بادی است و درباره آن گفته‌اند که «سازی است مشهور که افلاطون آن را وضع کرده و بعضی گویند ارغنون ترجمه مزامیر است، یعنی جمیع سازهای تنفسی [در متن «تفنی» آمده]؛ و بعضی دیگر گویند چون هزار آدمی از پیر و جوان همه به یک بار به آوازهای مخالف یکدیگر چیزی را بخوانند، آن حالت را ارغنون خوانند و جمعی دیگر گویند که ارغنون، ساز و آواز هفتاد دختر خواننده و سازنده است که همه یک چیز را به یک بار و به یک آهنگ با هم بخوانند و بنوازند» (دهخدا. «ارغنون»).

در بیت اخیر نیز به نظر می‌رسد امیرخسرو از ارغنون، همین آواز دسته‌جمعیِ مرغان را در نظر داشته است، نه سازی خاص را؛ بنابراین، ارغنون‌زای نیز می‌تواند در معنی پدیدآورنده نوایی دسته‌جمعی باشد.

۸- **اژدهاسنج** (صفت مفعولی مرکب: اسم + بن مضارع): آنچه اژدها او را بسوده و لمس کرده است؛ گرفتار و در قید اژدها. در اینجا اژدها استعاره از زنجیر است و اژدهاسنج یعنی به زنجیر کشیده شده.

مرنج ار گشت پایت اژدهاسنج که جایی کم بود بی اژدها گنج (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۵۶)

۹- **استخوان‌سنج** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): سنجنده استخوان، لمس‌کننده استخوان. خرد بیند چو گردد استخوان‌سنج که شاه راستین شد شاه شطرنج (همان: ۲۶۰)

۱۰- **الاون** (اسم خاص هندی): نام یکی از سازهای زهی هندی است.

الاون را رگ از انــــدام بیــــرون
 کدو بر پشت و رگ‌ها گشته بی خون
 (همان: ۱۵۷)

امیر بعد از این منظومه، در نه سپهر نیز از الاون نام برده است.

۱۱- اندک‌سواری (حاصل مصدر مرکب: صفت + اسم + پسوند): به معنای حرکت در شب و آهسته‌روی است.
 کسی در میری و اندک‌سواری^۲ جز او نهاد بر پیلان عماری
 (همان: ۵۴)

البته این احتمال نیز وجود دارد که مراد از اندک سواری، سوار معمولی و غیر سلطنتی باشد؛ یعنی هیچ‌کس، نه از میان امیران و شاهان و نه از میان سواران عادی نبوده که پیش از علاءالدین روی فیل عماری بگذارد.

۱۲- بالش‌گاه (اسم مرکب: اسم + پسوند) مسند و تخت پادشاهی.
 چو آن گل‌های کم عمر از چمن جست جوان سروی به بالش‌گاه بنشست
 (امیر خسرو، ۷۱۵ق: ۲۱)^۳

در معنای بالش آمده است: «تکیه و مخده مانندی که فراز تخت می‌نهادند و حکام و فرمانروایان بر آن تکیه می‌زده‌اند» (دهخدا: «بالش»). بنابراین با افزوده شدن پسوند مکان‌ساز «گاه»، روی هم‌رفته از بالش‌گاه می‌توان معنای تخت و مسند پادشاهی را دریافت.

۱۳- بلاکوش (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): کوشنده برای رنج و سختی؛ بسیار رنجکش.
 تو سنگم بین که در جانِ بلاکوش خورم صد ضربتِ هجران و خاموش
 (امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۷۷)

۱۴- پروین‌ریز (صفت فاعلی مرکب: اسم خاص + بن مضارع): استعاره از اشک‌ریز و گریان‌شدن چشم.
 دو کوکب را چو رجعت شد به منزل ز چشم هردو پروین‌ریز شد دل
 (همان: ۱۲۳)

۱۵- پری‌کیش (صفت مرکب: اسم + اسم): آن‌که در زیبایی و لطافت شیوه و رسم پریان را دارد.^۴
 نکو دانند خوبان پری‌کیش که لطف دیوگیری از کتان بیش
 (همان: ۴۳)

۱۶- تبرسنج (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که تبر در دست می‌گیرد؛ تبرزن.
 تبرزن را که خوشد بردن رنج برنجد گرمی نبود تبرسنج
 (همان: ۲۰۷)

۱۷- ترش‌تاب (صفت فاعلی مرکب: صفت + بن مضارع): موجب ترشی و ناخوشایندی، پراکننده ترشی، ترش‌کننده چیزی.

وگر گرم است بانار ترش‌تاب هم از یادی آید در دهان آب
 (همان: ۱۷۳)

به نظر می‌رسد تاب در این ترکیب به همان معنای پرتوافکندن باشد که با هنر حس‌آمیزی امیر، به جای تابش نور، پرتو مزه ترشی در بافت معنایی آن نشسته است؛ از این رو می‌توان ترش‌تاب را پدیدآورنده ترشی یا افشاننده ترشی معنی کرد.

۱۸- ترش‌چهر (صفت مرکب: صفت بیانی ساده + اسم): تندخو، خشمگین.

که چون سلطان مبارکشاه بی‌مهر
ز تلخی گشت بر خویشان ترش‌چهر
(همان: ۲۷۳)

۱۹- **تریاک‌ریز** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): دارای پادزهر یا آنچه خاصیت پادزهری دارد.
ز تندی موی شیران زهرخیز است
گوزن از خوی خوش تریاک‌ریز است
(همان: ۲۳۴)

اشارهٔ مصراع دوم بدین باور عامیانه دربارهٔ اشک گوزن است که «گویند آب گوشه‌های چشم او تریاق زهرهاست» (دهخدا: «گوزن»).

۲۰- **تغییرنامه** (اسم مرکب: اسم مصدر + اسم): عتاب‌نامه و نیز نوشته‌ای که گویای دگرگونی و تغییر حالت کلی نویسندهٔ آن است.

چو خان خواند آن تغیرنامهٔ شاه
تغییر یافت اندر خاطرش راه
(همان: ۲۴۱)

۲۱- **جبهت‌سای** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که پیشانی خود برای عرض ادب و احترام بر زمین مالد.
به رسم بندگی بر پای می‌بود
به فرش خاص جبهت‌سای می‌بود
(همان: ۹۲)

۲۲- **جمال‌افروز** (صفت فاعلی مرکب: اسم مصدر + بن مضارع)
سهی سروی جمال‌افروز بستان
چراغ‌خانه و شمع شبستان
(همان: ۱۶۷)

۲۳- **چربه** (اسم مرکب: صفت بیانی + های بیان حرکت): «کاغذ چرب که بر روی نقش یا خطی افکنند و از آن نقش بردارند»/ خجالت. انفعال. شرم.

ازو نقش مغل هم چربه دارد
که نابد گرچه صورتگر نگارد
(همان: ۱۸)

واژهٔ چربه در اینجا ایهام تناسب دارد؛ بدین ترتیب که منظور بیت از آن، ارادهٔ معنای خجالت و انفعال و شرم است، اما در معنی دیگرش، یعنی همان کاغذ چرب و نازک نقاشان، نیز با واژه‌های صورتگر و نقش تناسب دارد. مدخل «چربه» در لغت‌نامه معنای خجالت و انفعال را ثبت ندارد و این معنی برای واژهٔ «چربک» به ضم چ آمده است؛ اما چون در توضیح لغات مثنوی^{۱۰} سپهر، مصحح کتاب، چربک را به فتح اول و ثالث و در معنی دروغ خوشامدآمیز و طنز و سخریه آورده است (امیرخسرو، ۱۹۴۸: ۴۷۰)، می‌توان احتمال داد که در هندوستان چربه را هم در هر دو معنی یاد شده، به‌مانند چربک، به فتح چ (چربه) می‌خوانده‌اند.

۲۴- **چهره‌باز** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): فرد نمایش‌بازی که از بهر بازی خود را به چهره‌ها و شخصیت‌های مختلف درمی‌آورد.

نموده چهره‌بازان گونه‌گون ریو
گهی خود را پری کرده گهی دیو
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۵۵)

۲۵- **حرز دو‌جانانه**^{۱۱} (ترکیب اضافی، اسم مرکب): حرزی است مؤثر در دفع سحر و جن و جادو که منسوب است به یکی از صحابهٔ پیغمبر اکرم (ص) به نام سماک بن خرشۀ، مکنی به ابودجانه.

دو نیمه کرد جان را از میانه
نهاده در وی آن حرز دو‌جانانه

(همان: ۱۹۸)

در لغت‌نامه مدخلی برای حرز دجانه یا دوجانه نیست، اما ذیل مدخل «ابودجانه»، ضمن معرفی مختصر این صحابی جلیل‌القدر، اشاره شده که «حرزی به نام حرز ابی دجانه در کتب دعوات معروف است» (دهخدا). «ابودجانه».

۲۶- **حلال الفنج** (صفت فاعلی مرکب: صفت + بن مضارع): کسی که در پی روزی حلال است. آن‌که مال حلال می‌اندوزد.

حلال الفنج مال پُر نبیند کبوتر دانه جوید دُر نبیند
(امیر خسرو، ۷۱۵: ق، ۲۰۳)

الفنجیدن را این‌طور معنا کرده‌اند: «کسب. اندوختن و ذخیره کردن. گردآوردن. جمع آوردن. کسب کردن» (دهخدا). «الفنجیدن». بنابراین، حلال الفنج یعنی کسی که کسب حلال دارد یا در پی روزی حلال است و یا مال حلال می‌اندوزد. نظیر این ترکیب در آثار شاعران پیش از امیر خسرو نیز به چشم می‌خورد.

۲۷- **حلالی خور** (صفت فاعلی مرکب: صفت + ی زاید + بن مضارع): حلال‌خوار. کَناس. کسی که وظیفه حمل خاکروبه خانه‌ها و نظافت طهارت‌خانه را بر عهده داشته است.

حلالی خور ز خون خود کند دانگ حرامی^۶ را زرِ گلگون به‌گلبانگ
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۹۶)

تا چندین سده پس از روزگار امیر نیز حلال‌خور در هند به معنای کَناس بوده و آقا احمد کرمانشاهی (م. ۱۲۴۳ ق.). در سفرنامه خویش نوشته است که در هندوستان «در خانه‌ها در مکان خلوتی اجاغ‌های بلند [= اجاق: نشیمن مستراح] به جهت بول و غایط کردن ساخته‌اند و پیش روی آن‌ها جوی کوچک و منتهای آن گود کوچکی به جهت فاضلاب کنده‌اند و جماعتی مقررند اجرت گرفته، در روزی یک دفعه یا دو دفعه حصار را جاروب می‌کنند و نجاست را برداشته بیرون می‌برند و به این سبب در بیت‌الخلاها عفونت کم است و مثل ایران و عتبات نیست که چاه‌های عمیق کنده باشند و بعد از انقضای مدتی آن را خالی کنند؛ و این جماعت را حلال‌خور می‌نامند و حق آن است که این اسم با مسمی است و طور بدی نیست» (کرمانشاهی، ۱۳۷۳: ج ۱: ۳۳۸). در لغت‌نامه مدخل مستقلی برای حلالی خور یا حلال‌خور وجود ندارد، اما ذیل «حلال» به معنی کَناس برای این ترکیب «حلال‌خوار» اشاره شده است.

۲۸- **خَسک پاش** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که با خار پاشیدن آزار می‌رساند دیگران را.
اگر شد شاخ نسرینم خسک‌پاش چه چاره با قضا گو اینچنین باش
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۱۳۹)

خَسک هم به معنی خار کوچک است و هم «خارهای سه‌گوشه که از آهن سازند و در سر راه دشمن اندازند» (دهخدا). «خسک»؛ از این‌رو، خسک‌پاش هم کسی است که خار (طبیعی یا آهنی) بر دیگران می‌پراکند.

۲۹- **خواب پیل** (ترکیب اضافی، اسم مرکب): کنایه است از مردن.

ستلدیوی که پیلی بُد به مقدار به خواب پیل رفت از شاه بیدار
(همان: ۶۹)

فیل باوجود جثه تنومندش، بسیار کم می‌خوابد که همین خواب اندک او نیز به صورت ایستاده است؛ چراکه فیل اگر به پهلو بیفتد، نمی‌تواند به نیروی خود برخیزد. در عجایب المخلوقات آمده است: «فیل نتواند خفتن؛ چون بیفتاد، نتواند برخاستن و خفتن وی تکیه بود بر چیزی. چون خواهند کی وی را صید کنند، پیش آن درخت روند کی خفته بود و سرگین افکنده، بن آن بکنند و از گل خالی کنند. فیل آنجا رود به شب تکیه زند بر آن، بیفتد بمیرد... . بازرگانی گوید کی در بیشه‌یی فیلی را

دیدم افتاده و دیگر فیلان بر سر وی آمده و نمی‌توانستند کی وی را بردارند؛ خروش می‌کردند تا وی بمرسد. گفتم سبحانا خدایا هیکلی بدین عظمت آفریند کی بر نتواند خاست چون بيفتند» (طوسی، ۱۳۹۱: ۵۴۸). بنابراین، منظور از ترکیب خواب فیله، مرگ و مردن است؛ همچنان که مراد از «خواب خرگوش»، تغافل و نیز فریب است.

۳۰- **خوب طیبی** (حاصل مصدر مرکب: صفت + اسم + پسوند): خوشبویی.

چو سیب بوستان در خوب طیبی نصیب افزای گلاب نصیبی^۷
(امیر خسرو، ۷۱۵ق: ۵۳)

۳۱- **خورشید پایه** (صفت مرکب: اسم + اسم): عالی قدر؛ دارای مقام و منزلتی چون قدر و رفعت خورشید آسمان.

شدی هرسو که آن خورشید پایه صنم رفتی به دنبالش چو سایه
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۹۴)

۳۲- **دخانی دل** (صفت مرکب: صفت نسبی + اسم): اندوهگین، دل‌آزرده.

چراغ ملک زان آتش فشانی دخانی دل شد و بگذاشت^۸ خانی
(همان: ۲۴۲)

۳۳- **دوله** (اسم): نوعی محمل و کجاوه سرپوشیده که دورتادور آن دارای پرده بوده و برای جابه‌جایی افراد استفاده می‌شده است.

به دوله در نشست آن در گرم نثر چو خیر مؤمنان در پله حشر
(همان: ۲۵۱)

در **لغت‌نامه** برای «دوله» مدخلی وجود دارد، اما معنایی که در بیت اخیر از این واژه برمی‌آید، جزو معانی ذیل آن مدخل به چشم نمی‌خورد. در کتاب **تاریخ شاهی** (معروف به تاریخ سلاطین افغانه) نیز به دوله اشاره شده است: «شیرخان سه‌صد دوله طیار کرد و دو جوان دلاور در هر دوله نشانند و چهار چهار^۹ بر هر دوله که از قوم رهیله بوده؛ اول در چهار دوله از قسم لولی و مطرب زنان به جهت امتحان و تفحص مردم راجه نشانند... الغرض چون دوله‌ها از سر دروازه اول گذشتند، مردم راجه به جهت تفحص از یک دوله پرده برداشتند...» (یادگار، ۱۳۹۰: ۱۸۸).

۳۴- **دیوانه‌رقم** (صفت فاعلی مرکب: صفت نسبی + اسم): آن که نشانه‌ای از دیوانگی در او به چشم می‌خورد.

ز جودت عقل دیوانه‌رقم گشت جراید نیز مرفوع القلم گشت
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۰)

یکی از معانی «رقم»، عبارت است از «نقش، اثر، نشان و علامت» (دهخدا: «رقم»). بنابراین، «دیوانه‌رقم» را نیز می‌توان دیوانه‌مانند و دیوانه‌سان و یا دیوانه‌نشان معنی کرد؛ یعنی فردی که علامت و اثری از دیوانگی دارد.

۳۵- **رضوان‌گاه** (اسم مرکب: اسم + پسوند): جایی چون بهشت.

رسانیدند با صد عزت و ناز به رضوان‌گاه تخت آن حور طناز
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۱۹)

«رضوان» هم اسم مصدر است به معنای خشنودی و هم اسم خاص است به معنای فرشته نگهبان بهشت و در بسیاری از متون در معنای خود بهشت نیز به کار رفته است. در بیت اخیر نیز باتوجه به آمدن حور از یک سو و تخت از سوی دیگر، رضوان به معنی بهشت یا پردیس است.

۳۶- **ریاضت‌خانه** (اسم مرکب: اسم مصدر + اسم): جای رنج کشیدن. در اینجا استعاره است از زندان.

خضر را هم ریاض عیش شد تنگ که ماند اندر ریاضت‌خانه سنگ

(همان: ۲۵۵)

۳۷- زانوبوس (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که سر زانوی بزرگ یا پادشاهی را برای ادای احترام بوسد.

زد اندر قعده‌یی زانوی امید که زانوبوس گشتش ماه و خورشید

(همان: ۲۲۸)

۳۸- زمین مال (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): طی‌کنندهٔ مسافتی.

چو لشکر پیش‌تر زان شد زمین‌مال به حد دیوگیر افکند زلزال

(همان: ۷۱)

۳۹- زهرخیز (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): زهردار، سمی.

ز تندی موی شیران زهرخیز است گوزن از خوی خوش تریاک‌ریز است

(همان: ۲۳۴)

۴۰- سرسلاح (اسم مرکب: اسم + سلاح): سرسلاحدار، سردستهٔ گروهی از سلاحداران.

به‌تندی سرسلاحی را طلب کرد که باید صد گروه^{۱۱} امروز شب کرد

(همان: ۲۷۵)

۴۱- سکاسن (سکھاسن) (اسم خاص هندی): نوعی از تخت روان که برای جابه‌جایی شاهان و اشراف استفاده می‌شده

است.

نشاند اندر سکھاسن^{۱۱} آن پری را چو گردون در ترازو مشتری را

(همان: ۱۴۲)

۴۲- شاهدجوی (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که در پی شاهدان و زیبارویان، به‌ویژه از جنس مذکر باشد.

هر آن مردی که شاهدجوی باشد چو شاهد مست رنگ و بوی باشد

(همان: ۳۰۱)

۴۳- شرف‌گاه (اسم مرکب: اسم مصدر + پسوند): جای شرف و بلندی. خانهٔ شرف کواکب.

سعادت برده مه را در شرف‌گاه قران سعد کرده زهره با ماه

(همان: ۱۶۷)

برجی را که خانهٔ قوت هر اختر در تمام یا درجه‌ای از آن واقع شده است، شرف یا شرف‌البیت آن اختر گویند. ابوریحان دربارهٔ شرف نوشته است که «ستارگان را همچنان است چون ملک‌ان را نشست‌گاه و جایگاه عزّ و اندرین برج‌ها نامبردار و بلند همی‌گردند» (بیرونی، ۱۳۵۳: ۳۹۷).

۴۴- شغل‌جوی (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع)

بزرگان شغل‌جوی پاس‌بانم سلاطین خاکروب آستانم

(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۶۳)

۴۵- طبّق‌وار (اسم مرکب: اسم + پسوند وار): به اندازهٔ ظرفیت یک طبق.

کنون می‌خواهدم این جان‌گستاخ که پیش آرد طبّق‌واری ازین شاخ

(همان: ۲۳)

پسوندهٔ «وار» در این ترکیب، دارای بار معنایی مقدار است، «همچو یک جامه‌وار و یک کلاه‌وار؛ یعنی به‌قدر یک کلاه».

بنابراین، «طبق‌وار» هم یعنی به اندازه یک طبق (ظرف مدور بزرگ با لبه کوتاه).

۴۶- **ظفرکوش** (صفت فاعلی مرکب: اسم مصدر + بن مضارع): آن‌که برای رسیدن به پیروزی کوشش کند.
شد آن بازوی شاهنشاه ظفرکوش مُلِ فتح از سر ملتان شدش نوش
(همان: ۵۹)

۴۷- **عادت‌گیر** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): خوپذیر، آن‌که به چیزی عادت کند.
چو عادت‌گیر شد طاووس خانه بود کنجش بهشت جاودانه
(همان: ۱۴۰)

۴۸- **عشوه‌پرورد** (صفت مفعولی مرکب: اسم + بن ماضی): عشوه‌پرورده یا پرورده شده با عشوه. آنچه در باطن جز وعده دروغ و خودنمایی و نیرنگ نیست.

مده بیرون فریب عشوه‌پرورد که خلقت از گمان داند جوانمرد
(همان: ۲۹۸)

از معانی عشوه، یکی هم وعده دروغ‌دادن است (دهخدا: «عشوه») که در اینجا نیز امیر به نقد آن پرداخته.^{۱۲}
۴۹- **عصمتگه** (اسم مرکب: اسم مصدر + پسوند) بازداشتگاه، محل نگهداری از کسی یا چیزی.

درون رفتند سرهنگان بی‌باک به بی‌باکی در آن عصمتگه پاک
(همان: ۲۷۶)

نگهداری، نگهداری، محافظت، بازداشتن، نگاه داشتن و منع کردن هم از معانی «عصمت» است (رک: دهخدا. «عصمت»).
باتوجه به این معنا و اینکه مکانی که بیت از آن سخن می‌گوید محلی است که خضرخان در آن زندانی شده، می‌توان عصمتگه را همان زندان یا بازداشتگاه در نظر گرفت؛ ضمن اینکه آمدن صفت «پاک» در پی عصمتگه، که جزو اول آن (عصمت) معنای «پاکی» را در خود نهفته دارد، هم تأییدی تواند بود بر اینکه عصمتگه در اینجا غیر از معنای ظاهری آن، جایگاه عفاف و پاکی است.

۵۰- **عفریت‌وش** (صفت مرکب: اسم + پسوند): همچون دیوی هولناک. اهریمن‌آسا.
رسید آن خادم عفریت‌وش تیز تن ناشاد و رخسار غم‌انگیز
(امیرخسرو، ۷۱۵ ق: ۹۴)

۵۱- **عیطینوس یا غیطینوش**^{۱۳} (اسم خاص): نام فردی است که هویت او معلوم نشد.
گر اول بود عیطینوس را جوش نشد حاصل ز بهمن نوشش این نوش
(همان: ۱۱۹)

در کتب و تذکره‌ها نشانی از **عیطینوس یا غیطینوش** یا صورت‌های دیگری از این نام یافت نشد. باین حال از این بیت و بیت‌های پس و پیش آن دو نکته معلوم است؛ یکی اینکه این نام باید از یکی از معاشیق تاریخی یا داستانی باشد، زیرا در بیت‌های قبل و بعد، از معشوقان و عاشقان نامداری چون ویس و رامین، عدرا و وامق، لیلی و مجنون، شیرین و خسرو و گلشاه و ورقه یاد شده است. دیگر اینکه این عیطینوس یا غیطینوش، معشوقه عاشقی به نام بهمن بوده که در بیت بالا نام او آمده است. البته به‌یقین نمی‌توان گفت که این بهمن، همان بهمن پسر اسفندیار باشد؛ اما اگر توجه خود را بر بهمن اسفندیار متمرکز کنیم، به یاد خواهیم آورد که در زندگی زناشویی او افزون بر «همای» که دخترش بود، زنی دیگر نیز حضور دارد؛ کتایون. استاد صفا نوشته‌اند که «بنابر آنچه در *مجم‌التواریخ* دیده می‌شود، بهمن در آغاز کار، کسایون، دختر صور، پادشاه کشمیر، را بنابر میل رستم به زنی گرفت ولی کسایون با او غدر کرد و با لؤلؤ نامی که از کشمیر با وی آمده بود، عشق ورزید و او و لؤلؤ همه بزرگان را به دینار و بخشش با خود یار کردند. بهمن گریخت و به مصر رفت و دختر پادشاه مصر را به زنی

گرفت و آن‌گاه به ایران آمد و کسایون را کشت و لؤلؤ را از کشور خویش بیرون راند. عین این روایت در بهمن‌نامه نیز دیده می‌شود» (صفا، ۱۳۸۹: ۵۴۱).

اما کسایون یا کتایون چه ارتباطی با عیطینوس یا غیطینوش تواند داشت؟ اگر داستان زندگانی پدربزرگ بهمن، یعنی گشتاسپ را بررسی کنیم، شاید بتوان سرنخی از این ارتباط یافت. می‌دانیم که گشتاسپ دختر قیصر روم را که در شاهنامه با نام کتایون از او یاد شده است به همسری اختیار کرده بود؛ اما دکتر جلال خالقی مطلق یادآور شده که داستان گشتاسپ و کتایون روایت کهن تری هم دارد که در آن، به جای گشتاسپ، برادرش، زریر را می‌بینیم. «به گزارش خارس موتیلنه‌ای، تاریخ‌نگار زمان اسکندر، هیستاسپس (گشتاسپ)، پادشاه ماد و سرزمین پایین آن؛ و برادر کوچک او، زریادرس (زریر)، فرمانروای سرزمین کاسپین تا رود تانیس بود. بر سرزمین آن سوی رود پادشاهی به نام همارتس فرمانروایی داشت و او دختر زیبایی داشت به نام اوداتیس (کتایون در شاهنامه) [Odatis]. زریادرس و اوداتیس بدون آنکه یکدیگر را دیده باشند، در خواب به هم ظاهر شده و به یکدیگر دل باخته بودند... به گزارش خارس، ایرانیان این داستان عشقی را بسیار دوست داشتند و آن را به آواز می‌خواندند و صحنه‌های آن را در پرستشگاه‌ها، کاخ‌ها و خانه‌ها می‌نگاشتند و بسیاری از بزرگان نام دختر خود را اوداتیس می‌نهادند» (خالقی مطلق، ۱۳۹۰: ۶۳۰). پس این احتمال وجود دارد که عیطینوس و صورت‌های دیگر آن، ریخت‌تغییر یافته اوداتیس (کتایون) باشد و این کتایون، همان دختر شاه کشمیر و عشق کتایون و بهمن نیز روایت عاشقانه معروفی در کشمیر و هند کهن بوده باشد که نشانه‌ای از آن داستان عاشقانه به کلام امیرخسرو راه یافته است. همچنین با توجه به اینکه سرگذشت تاریخی - اسطوره‌ای بهمن اسفندیار دچار آمیختگی‌هایی با داستان‌ها و شخصیت‌های دیگر از جمله اردشیر درازدست شده، این نیز محتمل است که در روزگاران پس از اسلام در برخی متون بخش‌هایی از سرگذشت عاشقانه گشتاسپ و کتایون (رومی)، با داستان عشق بهمن به کتایون (کشمیری) - که با خیانت کتایون همراه می‌شود - خلط شده باشد.

۵۲- غم‌پرس (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): غمخوار، دلسوز، تسلی‌بخش.

که گر غم‌پرس من می‌پرسدم کم چه کم دارم ز خوبی تا خورم غم
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۸۰)

۵۳- غنچه بستن (مصدر مرکب): جمع کردن، گردآوردن.

ز اوراقی که با هم غنچه بستم چو گل در بزم سلطانان نشستم
(همان: ۳۱۰)

در لغت‌نامه «غنچه بستن» با ذکر شواهدی از حافظ و صائب این‌گونه معنی شده است: «کنایه از غنچه آفریدن. آفریدن و ایجاد غنچه»؛ اما معنایی که از غنچه بستن در این بیت امیر آمده، یعنی جمع کردن با هم، جزو معنایی است که برای مدخل‌های «غنچه» و «غنچه کردن» نوشته شده است.

۵۴- غنچه‌شکافی (حاصل مصدر مرکب: اسم + بن مضارع + پسوند): در اینجا اشاره‌ای است عقیفانه به اشتیاق به عمل

هم‌بستری.

که بادش در پی غنچه‌شکافی است ولی ابر حیا در پرده‌بافی است
(همان: ۹۵)

۵۵- فلک‌سنج (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): منجم، ستاره‌شمار.

فلک‌سنجان که شان را دور افلاک بود صفری به روی تخت‌خاک
(همان: ۱۶۰)

۵۶- فلک‌گام: (صفت مرکب: اسم + اسم): بسیار تیزرو.

ز همت ساختم رخش فلک‌گام
به یک گنبد رسیدم بر نهم بام
(همان: ۳۸)

۵۷- کاوافگندن (مصدر مرکب): کاویدن و سوراخ کردن.

مقامر کو زند بر قلبزن داو
به نقد کیسه خویش افگند کاو
(همان: ۲۹۹)

در اینجا کاوافگندن به نقد کیسه یعنی دستبرد زدن به موجودی درون آن. شاعر می‌گوید قماربازی که با فرد متقلب قمار بیازد، در واقع به سرمایه خود دستبرد زده است.

۵۸- کبک مرغزاری (ترکیب وصفی، اسم مرکب): گونه‌ای از کبک که در مراتع، کشتزارهای باز و مرغزارها زندگی می‌کند و از نظر زیستگاه، با کبک دری و کبک معمولی که اغلب در ارتفاعات و مناطق کوهستانی می‌زیند، تفاوت دارد.

بدین خوش بود آن باز شکاری
که زان اوست کبک مرغزاری
(همان: ۹۲)

امیر هم در یکی از غزل‌های خویش (امیر خسرو، ۱۳۹۱: ۲۲۶) و هم در مثنوی تغلق‌نامه (امیر خسرو، ۱۹۳۳: ۸۸) عبارت «کبک کوهساری» را به کار برده است، که همین کاربرد دوگانه کبک در دو ترکیب مختلف، گویای تمایز زیرگونه کبک مرغزاری از کبک کوهستانی یا کبک دری در کلام شاعر است.

۵۹- گرم‌گوش (صفت فاعلی مرکب: اسم مصدر + بن مضارع): کوشنده برای کرم و سخاوت. آن که در راه سخاوت و مردمی و جوانمردی می‌کوشد.

چو گشتی در دم دادن کرم‌گوش
ز فریاد درم‌خواهان مکن جوش
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۹۸)

۶۰- کشتی‌آشام (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع)

چه اندیشم کنون از رخنه بام
که طوفان بر سر آمد کشتی‌آشام
(همان: ۱۸۸)

۶۱- کم‌نمایی (حاصل مصدر مرکب: صفت + بن مضارع + پسوند): کم‌نوری. کم‌بینی.

چه بیند بینشی کز کم‌نمایی
دهد خاک سیاهش روشنایی
(همان: ۲۶۸)

امین احمد رازی در معرفی شاعری به نام ضیاءالدین محمود می‌گوید: «فاضلی بوده که مشعل خورشید، پیش اضاعت علم او چون سها کم‌نما بود و فانوس ماه در نظر فطنت و ذکای او تاری و بی صفا نمودی» (رازی، ۱۳۸۹: ج ۲: ۶۱۳).

۶۲- کهکران یا گهکران (اسم خاص هندی): نام قبیله سرکش از کفار هندو در ناحیه پنجاب که بسیاری از آنان در عهد سلطان معزالدین محمد سام غوری، معروف به شهاب‌الدین (م. ۶۰۲ ق.) مسلمان شدند.

چو از آنجا برین سو رخ نهاده
به قتل کهکران^{۱۴} بازو گشاده
(امیر خسرو، ۷۱۵ ق: ۲۲)

۶۳- گجپتی (اسم خاص هندی): گنپتی. گنشا (Ganesha) یا گنپتی (Ganapati)، یعنی خدای توده مردم که نیمی انسان و نیمی فیل است» (رضایی، ۱۳۸۸: ۴۵). مراد از گجپتی یا همان گنپتی نیز بت‌ها و تندیس‌های گرانبهایی است که نیمی از پیکر آنان به شکل فیل بوده است.

ز موج گجپتی پیل بالا
به ملکش رهنمون شد بخت والا

(همان: ۲۳).

۶۴- **گره‌سنج** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): پُرچین، گره‌دار. در اینجا کنایه است از برای چهره‌ای خشمگین و عبوس.

زبان بی‌گهره، رویی گره‌سنج به هریک موی ابرویش گره‌سنج
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۴۰)

۶۵- **گلخن کش** (صفت فاعلی مرکب: اسم مرکب + بن مضارع): کسی را گویند که وظیفه حمل‌کردن و بیرون‌بردن کثیفی‌ها و آلودگی‌های گلخن یا آتشیخانه حمام را برعهده داشته است.

به گلخن‌کش شاید مشک دادن به کام تشنه پست^{۱۵} خشک دادن
(همان: ۳۰۱)

۶۶- **لعت‌انگیز** (صفت فاعلی مرکب: اسم مصدر + بن مضارع): کسی یا چیزی که دیگران را به نفرین کردن برانگیزاند. درخور نفرین.

چو شام غم جبینی محنت‌آمیز چو خوی بد طریقی لعنت‌انگیز
(همان: ۲۷۸)

۶۷- **محکم‌آیین** (صفت مرکب: صفت + اسم): سخت‌خوی، آن‌که از حرف و عقیده‌اش باز نمی‌گردد.

اشارت کرد شاه محکم‌آیین بدان دشمن که محکم داشت تمکین
(همان: ۲۵۰)

۶۸- **محنت‌آمیز** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع) موجب غم و غصه و رنج؛ اندوه‌آور.

چو شام غم جبینی محنت‌آمیز چو خوی بد طریقی لعنت‌انگیز
(همان: ۲۷۸)

۶۹- **مسلمانان نعمانی** (ترکیب وصفی، اسم مرکب): منظور مسلمانان حنفی مذهب است، یعنی پیروان ابوحنیفه، نعمان بن ثابت.^{۱۶}

مسلمانان نعمانی روش خاص ز دل هر چار آیین را به‌اخلاص
(امیر خسرو، ۷۱۵ق: ۲۰).

۷۰- **مشهدافروز** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): روشنایی‌بخش محل شهادت.

چو شد نور شهیدان مشهدافروز برآمد شور مستوران در آن سوز
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۸۵)

۷۱- **مشهدگاه** (اسم مرکب: اسم + پسوند): محل شهادت.

شهیدان را ز مشهدگاه خونریز روان کردند سوی خوابگاه تیز
(همان: ۲۸۶)

این نوع از کاربرد پسوند «گاه» که به اسم مکان فارسی یا عربی افزوده می‌شود و به‌ویژه در شعر نظامی پرتکرار است، جنبه زینت یا تأکید دارد (لغت‌نامه: «گاه»).

۷۲- **موج‌انداز** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع)

پریشان چند موج‌انداز گردهم کنون در جوی اصلی بازگردم

(همان: ۴۴)

۷۳- **مُهر** (اسم/ اسم خاص): سکه و نیز نام خاص نوعی سکه در هند.

زیک من تا به پنجه مُهر زر بیش برین سان کرد ثابت سکه خویش

(همان: ۵۵)

در لغت‌نامه ذیل مدخل مهر آمده است: «نشان و نقش سکه از درم و دینار و جز آن / دستگاه و قالب سکه‌ریزی و ضرب سکه / کیسه‌یی سربسته و مختوم محتوی مبلغی معین از زر و سیم. کیسه سربه‌مُهر». در شعر بسیاری از پیشینانِ امیر و حتی برخی معاصران او «مُهر» بدین معانی آمده است. به‌مثالِ اوحدی مراغه‌ای (م. ۷۳۸ ق.) گفته است:

«در دست کوتاه ما مهر زر ار نبیند کی سر نهد به مهری سروی بدان بلندی»

(اوحدی، ۱۳۴۰: ۳۸۱).

اما در شعر امیر «مُهر» به معنی سکه است و آمدنِ لفظ سکه در مصراع دوم نیز می‌تواند تأکیدی بر این باشد؛ نیز در هندوستان گویا مُهر، هم به مطلق سکه گفته می‌شده، چنانکه در مجالس جهانگیری می‌خوانیم که نورالدین جهانگیرشاه گورکانی (م. ۱۰۳۷ ق.) در شبی «چهار کس را "نورشاهی" عنایت فرمودند: مرتضی خان، دیانت خان، خواجه جهان، مصطفی خان. "نورشاهی" مُهری است که به جای "لعل جلالی" سکه شده است» (لاهوری، ۱۳۸۵: ۲۵۵)؛ و هم نوعی خاص از سکه بوده است؛ زیرا به گواهی مؤلف کتاب مجالس جهانگیری، وقتی جهانگیرشاه دستور تغییر نام سکه‌های رایج را داد، «مُهر» نیز دچار این تغییر نام شده بود: «نورجهانی در عوضِ مُهر، نورانی عوضِ دهن، رواجی عوضِ من، جهانگیری عوضِ روپیه، سلطانی عوضِ درب، روانی عوضِ دام، روان عوضِ نیم دام، رایج عوضِ پاو دام» (همان: ۲۱۱).

۷۴- **نصیب‌افزا** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع)

چو سیب بوستان در خوب‌طیبی نصیب‌افزای گلاب نصیبی

(امیرخسرو، ۷۱۵ ق. ص. ۵۳)

۷۵- **نهانی‌دان** (صفت فاعلی مرکب: صفت نسبی + بن مضارع): غیب‌دان. داننده رازها و حقایق.

مع‌القصه نهانی‌دان این راز ز گنج راز زین سان در کند باز

(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۷۳)

۷۶- **نیازاندیش** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): آن‌که به معشوق یا آرزوی وصال او می‌اندیشد. عاشق.

فسرده دل نیازاندیش گردد نیازی را نیازش بیش گردد

(همان: ۳۰۸)

واژه «نیاز» افزون بر اینکه معنای حاجت می‌دهد، به معنای آرزو و میل و خواهش و نیز گرامی و عزیز و نیازی و محبوب هم به کار رفته است (رک: دهخدا: «نیاز»).

۷۷- **وجه علف** (ترکیب اضافی، اسم مرکب): مقدار لازم و کافی از آذوقه لشکریان و خورش ستوران لشکر.

ز پیل و مال و اسپ آنچه به کف بود سپاه شاه را وجه علف بود

(همان: ۷۱)

۷۸- **وحدت‌آباد** (اسم مرکب: اسم مصدر + صفت): جایگاه وحدت. عالم یگانگی و وحدانیت.

درآمد خازنی از وحدت‌آباد جهت را شش خزینه داد بر باد

(همان: ۱۳)

۷۹- **وضووار** (اسم مرکب: اسم + پسوند وار): یعنی به اندازه آبی که برای وضوگرفتن لازم است.

وضوواری شمر دریای سرگم زمین، خاکی به مقدار تیمم
(همان: ۲۳)

در این ترکیب نیز پسوند «وار» معنای اندازه و مقدار را به ترکیب می‌دهد؛ ازاین‌رو، «وضووار» یعنی آن میزان آب که برای وضو گرفتن کافی باشد.

۸۰- هزاری ریس (صفت فاعلی مرکب: صفت نسبی + بن مضارع): بافنده هزار گونه نخ؛ کنایه از فرد منافق و بسیار پُرتزویر.

نبودست آن هزاری چون ز مردان هزاری ریس کردش چرخ گردان
(همان: ۲۳۷)

این بیت درباره فردی است نامرد (هم به حقیقت و هم به مجاز) به نام کافور هزاردیناری که سلطان علاءالدین عاشقانه شیفته او بود و این علاقه به حلی بود که در اواخر عمر، زمام کارهای مملکت در عمل به دست کافور بود، نه سلطان؛ اما کافور را نیت این بود که با نابودکردن جانشینان سلطان، خود سلطنت را داشته باشد. بیت بالا نیز با اشاره به ویژگی جسمانی وی و اینکه ریسندگی کاری بوده که زنان آن را عهده‌دار بودند، او را «هزاری ریس» معرفی می‌کند؛ یعنی آن که هزار نوع نخ را به هم می‌بافد. پیش از امیر، مولانا در مثنوی معنوی تعبیر «صد رنگ‌ریس» را به کار برده است:

«این زمان سرها مثال گاو پیس دوکی نطق اندر ملل صد رنگ‌ریس»
(مولانا، ۱۳۹۰. ۶: ۵۱۷)؛

و مرحوم سید صادق گوهرین در توضیح این عبارت نوشته است که «صد رنگ‌ریس یعنی مردم متلون و مخالف‌گو و مخالف‌خوان و دورو» (گوهرین، ۱۳۸۱. ج ۵: ۸۳). بنابراین و باتوجه به متن منظومه، می‌توان «هزاری ریس» را هم کنایه از مردم منافق و هزارچهره و ناراست دانست.

۸۱- هوا باز (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): رقصنده‌ای که هم‌زمان با رقص خوانندگی هم می‌کند.
به رقص و جست خوبان هوا باز نهاده پای بر بالای آواز
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۵۸)

«هوا» را افزون بر جو اطراف زمین و نیز عشق و هوس و آرزو، معنای دیگری است: «آهنگ، آواز، لحن، رقص: خروش رباب و هواهای نای ره چنگ و دستان بریطسرای (اسدی)»
(دهخدا: «هوا»).

۸۲- هیبت ناک (صفت مرکب: اسم + پسوند): هول‌انگیز، ترس‌آور، هراس‌انگیز.
بدان‌سان سنگ هیبت‌ناک می‌زد که هر کنگر کله بر خاک می‌زد
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۶۶)

* این سه مورد هم جزو آن دسته از ترکیب‌ها و واژه‌هایی است که مدخلی برای آن‌ها در لغت‌نامه وجود ندارد، اما افزون بر منظومه دول‌رانی و خضرخان، در شعر و نثر شماری از معاصران امیرخسرو هم به کار رفته‌اند.

۸۳- خلوت آباد (اسم مرکب: اسم مصدر + صفت)
چو رفتندی دگر در خلوت‌آباد شدند با خیال یک‌دگر شاد
(همان: ۹۸)

این تعبیر را دو تن از هم‌روزگاران امیر، مجد همگر (به نقل از یلمه‌ها، ۱۳۹۱: ۸۹) و حکیم نزاری قهستانی (نزاری، ۱۳۷۱. ج ۲: ۴۱۹) نیز در شعر خویش به کار برده‌اند.

۸۴- میو (اسم هندی): عنوانی است که به جنگیان نیرومند ناحیه میوات اطلاق می‌شد.

درشت آهرمنی نامش ستلديو همش راوت به فرمان و همش میو

(همان: ۶۹)

در کتاب *طبقات ناصری* (تصنیف سال ۶۵۸ ق.) ثبت است که «سیزدهم صفر خاقان معظم، الغ خان اعظم، بر طرف جبال دهلی برای دفع فساد متمردان میو که دیو ازیشان در هراس باشد، نهضت فرمود» (منهاج سراج، ۱۳۶۳. ج ۱: ۴۹۶). میوات (Miwat) ناحیه‌ای کوهپایه‌ای و دارای جنگل بوده که امروزه در استان هاریانا و هشتاد کیلومتری جنوب دهلی نو واقع شده است. در تواریخ سلاطین مسلمان هند، از کفار یا متمردان و راهزنان میواتی یاد شده و در برخی متون از افراد آن ناحیه با عنوان «میو» (جمع آن: میوان) نام برده شده است (رک: سیهرندی، ۱۳۹۱: ۱۹۲). پس در این بیت نیز مراد از میو همین افراد جنگاور و زورمند، یعنی میوان ناحیه میوات است.

۸۵- هدیه روی (ترکیب اضافی، اسم مرکب): رونما یا همان هدیه‌ای که خانواده داماد هنگام دیدار روی عروس، وی را

می‌دهند.^{۱۷}

ز شاهی کوست آن بت را وفاجوی توانم خواست لابد هدیه روی

(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۴۶)

این ترکیب را ضیاء نخشی (نخشی، ۱۳۷۲: ۶۳) نیز که از معاصران امیرخسرو بوده و در بداون هند می‌زیسته، در *طوطی‌نامه* به کار برده است.

ب) واژه‌ها و تراکیب‌هایی که مدخل آن‌ها در لغت‌نامه وجود دارد، اما شاهدمثالی برایشان ثبت نیست:

۱- آبی (صفت): «سرکش. نافرمان. بازایستنده. انکارکننده. آن‌که سرباززند از».

منم سنبل، تو را یک بنده داغی نه آن سنبل که شد آبی و باغی

(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۶۲)

شاعر در این بیت با بهره‌گیری از معانی دوگانه سنبل (نام شخص / گیاه)، آبی (سرکش / گیاه پرورش یافته با آب) و باغی (نافرمان / آنچه در باغ می‌روید)، ایهام تناسب زیبایی پدید آورده است.

۲- بیدوش (صفت مرکب: اسم + پسوند): «مانند بید. لرزان. لرزنده مانند برگ‌های بید که به اندک بادی می‌لرزد».

ز تیغ بیدوش لرزنده چون بید ز جان خود همه بپریده امید

(همان: ۱۳۷)

۳- پتوله (اسم خاص هندی): «بافته ابریشمی منقش کار هندوستان را گویند».

چنان بود آن پتوله گرچه دلبند که جان پاره بتوان کرد پیوند

ولی چون سوبه‌سو آواز می‌کرد برون پرده کشف راز می‌کرد

(همان: ۱۲۲)

این دو بیت موقوف‌المعانی، بخشی است از گزارش دیدار پنهانی عاشق و معشوق داستان، یعنی خضرخان و دولرانی. شاعر در این بخش می‌گوید که دولرانی «پتوله» بر تن داشته و این پتوله گرچه بسیار لطیف و دلبنده بوده، اما از آن صدا یا آوازی برمی‌خاست که موجب می‌شد دیدار پنهانی عاشق و معشوق برای دیگران برملا شود. از این اشاره امیر معلوم می‌شود که پتوله، افزون‌بر آنکه از جنس حریر و دارای نقش و نگار بوده، همچنین زیورآلاتی به احتمال فلزی نیز بدان متصل بوده که با حرکت کردن کسی که آن را بر تن داشته، این زیورآلات تکان می‌خورده و تولید صدا می‌کرده است؛ - بیت‌هایی هم که در ادامه ماجرا آمده، تأییدکننده این ویژگی پتوله است:

به بازی گفت عاشق نازنین را
همه جا پرده ستر راز باشد
پتوله کان سخن گوید لبالب
چه کردی خاص غمّازی چنین را
نشاید پرده کان غمّاز باشد
برای جان من پوشیدی امشب...
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۱۲۳)

۴- **پیکر آرای** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): «آراینده پیکر / مجسمه‌ساز، بت تراش، بتگر».
به سرخ و سبز نوروز طربزای
عروسمان چمن را پیکر آرای
(همان: ۱۶۶)

۵- **جگرکش** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): بی‌طاقت‌کننده، از بین برنده صبر و قرار.
به مهر، این در درون او جگروش
به ناز، او از درون این جگرکش
(همان: ۹۸)

در لغت‌نامه مدخل «جگرکش» این‌گونه معنا شده است: «غمخوار و محنت‌کش. اندوهگین». اما جگرکش در بیت اخیر به معنای بیرون‌کننده جگر، یعنی از بین برنده قرار و آرام و صبر است.

۶- **خزّاخز** (اسم مصدر مرکب: بن مضارع + میانوند + بن مضارع): «خزنده و خزیده. بر یکدیگر خزیدن را گویند».
بزرگان را هزاهز کرد شیدا
ضعیفان را خزاخز گشت پیدا
(همان: ۲۶۱)

مؤلف *مدار/الافاضل خزاخز* را این‌طور معنی کرده است: «با یکدیگر خزیدن و جفتیدن» (فیضی سرهندی، ۱۳۳۷. ج ۲: ۱۳۷). بنابراین، در این بیت می‌توان خزّاخز را تحرکات آشوب‌گرایانه زیردستان و افراد دون‌پایه معنا کرد. افزون بر این، در لغت‌نامه «خزّاخز» هم با معنی «توانا» ذیل همین مدخل وجود دارد، که اگر بخواهیم این تلفظ را در نظر بگیریم، باید این واژه را «توانایی» معنی کنیم، نه «توانا».

۷- **خسک** (اسم خاص): «گل کافشه، گل کاجیره، گیاه معروف گزنده خاردار است که در زمین غیرمزروع می‌روید».
بر ابله کش نماید زعفران خسک
جوی انگوزه^{۱۸} به تا خرمن مسک
(امیر خسرو، ۷۱۵ ق: ۷۲)

کاجیره یا خسک که «گل رنگ» هم نامیده می‌شود و بدلی است زعفران گرانبها را، «گیاهی است یک ساله یا دو ساله، بلندیش تا پنجاه سانتی متر می‌رسد. برگ‌هایش بیضی و دندانه‌دار، گل‌هایش نارنجی رنگ. گلبرگ‌های آن را پس از خشک کردن نرم می‌کنند و روی نان می‌زنند و گاهی به جای زعفران به کار می‌برند» (عمید: «کاجیره»).

۸- **دُر جک**^{۱۹} (اسم مرکب مصغر: اسم + پسوند): «مصغر درج، پیرایه‌دان زنان».
مه روزه دُر از درجک برون داد
چو روز از مطلع دولت شد آباد
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۱۶۰)

۹- **دور** (اسم): خبری که جاسوس اطلاع می‌دهد.
اگر دور برید این حال دارد
که آن گنجینه و این مال دارد
(همان: ۳۰)

در این بیت، «دور» بدین معنی است: «اخبار جاسوس که به امرا نویسند و جاسوسی که نویسد، سردور گویند» (تتوی، ۱۳۸۶: ۴۹۴). در لغت‌نامه و در ذیل مدخل دور آمده است: «جاسوسی که از اخبار امرا و حکام و اعیان تحقیق نموده، به پادشاه نویسد». همچنان‌که ملاحظه می‌شود، در بیت امیر، دور به معنای خبر جاسوس شده جاسوس است، نه خود شخص

جاسوس؛ پس می‌طلبد که این معنا همراه با این بیت شاهد از دول‌رانی و خضرخان به مدخل یادشده افزوده شود.

۱۰- **دونه** (اسم خاص هندی): «اسم هندی مرزنجوش است».

دگر دونه که آن ریحان هندست ز تری بوش در هم دلپسندست
(امیرخسرو، ۷۱۵ق: ۵۳)

۱۱- **دیوگیری** (اسم خاص): «منسوب به شهر دیوگیر؛ نوعی از قماش باشد که در دیوگیری می‌بافند».

نکو دانند خوبان پری‌کیش که لطف دیوگیری از کتان بیش
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۴۳)

دیوگیری یکی از شهرهای کهن هند در ناحیهٔ دکن بوده که امروز به دولت‌آباد معروف است و در استان مهاراشترا واقع شده است.

۱۲- **رانی** (اسم هندی): «ملکه و زن راجه. زن حاکم هندوان را خوانند».

چو رانی بود صاحب دولت و کام دول‌رانی مرکب کردمش نام
(همان: ۴۴)

در اینجا لفظ رانی هم به شاهدختِ رای گجرات بودن دول‌رانی اشاره دارد و هم به اینکه وی معشوقهٔ ولیعهد سلطان علاءالدین خلجی بود. از این رو در هر دو موقعیت، بهره‌مندی از دولت و اقبال در رانی این بیت آشکار است.

۱۳- **رای چنپا** (رای چنپه) (اسم خاص هندی): «نام گلی است زرد رنگ که به درازی گل زنبق باشد و به‌غایت خوشبوی بود و جز به ولایت هند در جای دیگر نمی‌شود. درخت آن به بزرگی درخت گردکان و بسیار بلندتر نیز می‌شود و آن را فاغر و فاغیه و چنپا هم گویند».

دگر آن رای چنپه شاه گل‌ها که بویش مست‌کار آمد چو مل‌ها
(امیرخسرو، ۷۱۵ق. ص. ۵۲)

۱۴- **ریحان تتاری** (ترکیب وصفی، اسم مرکب): «لأله خطایی».

ز خون آن همه تاتار کاری زمین شد پر ز ریحان تتاری
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۶۰)

البته در لغت‌نامه برای «ریحان تتاری» مدخل مستقلی نیامده و ذیل مدخل «ریحان» معنی شده است. ریحان تتاری گیاهی است که به نام‌های خوش نظر و حماحم نیز معروف است و «هر یک از برگ آن به چند رنگ می‌شود و آن را لأله خطایی و ریحان تاتاری نیز گویند و به عربی مجنج و به ترکی قلغه خوانند. عصارهٔ آن را بر گوش چکانند، کرم گوش را بکشد» (برهان: «خوش نظر»).

۱۵- **فرخنده‌رو** (صفت مرکب: صفت + اسم): «فرخنده‌رخ. فرخ‌روی». خوش‌چهره، آن که رویی مبارک دارد.

مشو تاریک‌رو چون بوم و خفاش چو باز پادشا فرخنده‌رو باش
(همان: ۳۰۴)

برای ترکیب فرخنده‌رو مدخل مستقلی در لغت‌نامه نیامده و ذیل مدخل فرخنده معنا شده است.

۱۶- **کرنه** (اسم خاص هندی): «به زبان هندی نوعی از ترنج است، مدور و بسیاری از نارنج بزرگ‌تر می‌شود».

گل کرنه شگفته بر درختان به بوی خوش چو خلق نیک‌بختان
(همان: ۱۳۶)

این گل یا شکوفه بسیار خوشبو است، به گونه‌ای که از آن در عطرسازی استفاده می‌شده است (رک: دهخدا: «اترج»).

۱۷- **کمانچه‌کش** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): «کمانچه‌کشنده، کمانچه‌زن».

شوید از نغمه‌ای مرغان فردوس
کمانچه‌کش به‌سان زهره در قوس
(همان: ۲۹۱)

۱۸- **محرابی**^{۲۰} (اسم خاص): «نوعی از شمشیر».

به هر جایی که اسبش آب خورده
ز محرابی بسی محراب کرده
(همان: ۵۱)

۱۹- **نمک‌خوار**: (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع) «آن که نان و نمک کسی را می‌خورد. نمک‌پرورد. تحت تکفل».

چو او بگذاشت از حق نمک پاس
نمک‌خواران خوراندندش الماس^{۲۱}
(امیرخسرو، ۷۱۵ق: ۱۰۳)

ج: ترکیب‌ها و واژه‌هایی که شاهد مثال آن‌ها از منظومه دول‌رانی و خضرخان است:

۱- **تال** (اسم خاص): «نام سازی است در هند که از روی سازند. دو پیاله کوچک کم‌عمق باشد از برنج که خنیاگران هندوستان به هنگام خوانندگی آن‌ها را بر هم زنند و به صدای آن اصول نگاه دارند و رقص کنند [و] در میان ایرانیان، زنگ نام دارد».

دگر ساز برنجین نام آن تال
بر انگشت پری‌رویوان قتال
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۵۷)

گرفته چون پیاله تال در دست
نه از می‌گز سرود خویشتن مست
(همان: ۱۵۸)

در **لغت‌نامه** این دو بیت برای شاهد مثال این معنای «تال» آمده و افزون بر این، بیتی از ظهوری ترشیزی، شاعر قرن دهم و یازدهم هجری، نیز نقل شده است. امیرخسرو در منظومه بعدی خود، یعنی نه سپهر نیز از ساز تال یاد کرده است. تال معنای طبق مسین و برنجین یا سینی زرین و سیمین نیز می‌دهد و در فرهنگ نظام آمده که «این لفظ مفرس از تهال هندی است و حرف ها در آن، نیم تلفظ است که در زبان فارسی نیست؛ از این جهت به تال مفرس گشته. لفظ مذکور را فقط شعرای فارسی که در هند بودند یا هند را دیدند استعمال کردند و در واقع هندی است، نه فارسی و من برای این ضبط کردم که در شعر امیرخسرو و نثر ظهوری آمده است» (دهخدا: «تال»). این در حالی است که خواجه نصیرالدین طوسی در **تسنوخ‌نامه** **ایلیخانی** آورده که «هرچه را مس زیادت بود، هاون و هرکاره کنند؛ و هرچه را اسرب بیشتر، از آن دیگ‌های گرم‌اوه سازند و آن را در زمین تال خوانند» (خواجه نصیر، ۱۳۶۳: ۲۲۹).

۲- **چربک** (اسم): «به معنی چیستان که به عربی لغز گویند و به هندی پهیلی نامند».

نر و ماده به هم چون دوست با دوست
بسی مرموز و چربک گفته در پوست
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۱۵۴)

در **لغت‌نامه** این بیت که تنها شاهد این معناست، از **انجمن‌آرا** نقل شده که به جای «به‌هم»، «چنان» آمده و از بین مرموز و چیستان نیز واو افتاده است.

۳- **دریده‌پاشنا** (صفت مفعولی مرکب: صفت + اسم): آن که پاشنه پایش بر اثر بی‌کفشی ترک خورده است. کنایه از گدا و تهیدستِ دوره‌گرد.

چنین هم دیده‌ام که افشرده‌پایی
به تخت زر دریده‌پاشنایی
(امیرخسرو، ۷۱۵ق: ۹۱)

برای ترکیب دریده‌پاشنا در **لغت‌نامه** مدخلی نیست، اما ذیل **مدخل** «پاشنا» یعنی «پاشنه، عقب» این بیت به نقل از فرهنگ

جهانگیری با ضبطی نادرست درج شده است و سبب نادرستی اش این است که در آن افشرده (یعنی پای خود را بر چیزی افشرده و نهاده است) به افشرده تبدیل شده.

۴- **سرخ مرد** (اسم مرکب: صفت + اسم): «نازک بدن است و آن، رستنیی باشد که برگش به برگ بستان افروز ماند و ساق آن خوش آینده بود».

چه شک کانجا که آن سرخان شده پست دمد گر سرخ مرد از خاک پیوست
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۶۰)

در لغت نامه بیت از **آندراج** نقل شده و مصراع نخست آن کمی تفاوت دارد: «چه شک آنجا که آن سرخار شد پست».

د) ترکیب‌هایی که در لغت نامه شاهد مثال آن‌ها از شاعران پس از روزگار امیر خسرو انتخاب شده است:

۱- **انگشت پیچ** (اسم مرکب: اسم + بن مضارع): «عهد و شرط و اتفاق. پیمان».

ز بهر خاطر شوریده جانی کنی انگشت پیچش هر زمانی
(همان: ۱۴۵)

این بیت حکایت چند تار مویی است که عاشق از سر خویش می‌برد و به معشوق می‌دهد تا چونان انگشتی به دور انگشت خویش بندد. بنابراین «انگشت پیچ» در اینجا به معنای یادگاری به نشانه وفاداری به پیمان عشق است، همچنان که حلقه از دواج نشانه وفاداری به عهد عشق و زناشویی است. در لغت نامه برای این معنا تنها شاهدی از شیخ کمال خجندی (م. ۷۹۲ ق.) آمده است.

۲- **جگر بار** (صفت فاعلی مرکب: اسم + بن مضارع): «کنایت از حزن انگیز که دل را خون کند و اندوه بار باشد».

همی بوسیدم و دیده جگر بار همی سودم رقم بر دیده هر بار
(همان: ۱۹۱)

برای این ترکیب مدخل مستقلی در لغت نامه نیامده و ذیل مدخل «جگر» معنی شده و بیتی از فیاضی (م. ۱۰۰۴ ق.) هم تنها شاهد مثالی است که برای آن ثبت شده.

۳- **خوش آمد** (اسم مصدر مرکب: صفت + بن ماضی): «تملق، تبصص، چاپلوسی».

خوش آمد نیز دارم شکر آلود چو قند می زیانش افزون تر از سود
(همان: ۲۲)

در لغت نامه «خوش آمد» هم مطبوع و مورد پسند معنی شده و هم تملق و چاپلوسی. برای معنای نخست شواهدی از نظامی و سعدی آمده، اما برای معنای دوم، یعنی همان معنایی که از بیت امیر نیز برمی‌آید، سه شاهد از سه شاعری آورده شده است که همگی در روزگار پس از امیر خسرو می‌زیسته‌اند: مولانا طوسی، آذری و کلیم کاشانی:

۴- **رم خورده** (صفت مفعولی مرکب: اسم مصدر + صفت): «رمیده، رم زده، رم کرده، گریخته».

رعیت هر طرف رم خورده می‌گشت سپاه و پیل سرگم کرده می‌گشت
(امیر خسرو، ۷۱۵ ق: ۳۰)

در لغت نامه برای این مدخل تنها یک شاهد مثال از صائب تبریزی آمده است.

۵- **غردل** (صفت مرکب: صفت + اسم): «مردم نامرد و بی جگر و ترسنده و واهمه ناک را گویند و معنی ترکیبی آن قحبه دل است، چه غر به معنی قحبه باشد».

قباپوشان غردل را مبر نام غزا را کامگار از خنجر کام
(امیر خسرو، ۱۹۱۷: ۲۹۶)

در این مدخل هم به نقل از فرهنگ شعوری یک شاهد از شاعری به نام میرنظمی آمده است. دهخدا این میرنظمی و چند

شاعر دیگری را که شعرهای سست منسوب به آنان در فرهنگ شعوری آمده است، شاعرانی غیرواقعی می‌دانند که «ایرانیان نه اسمشان را شنیده و نه دواوینشان را دیده‌اند» (دهخدا، ۱۳۳۰: ۱۸).

ه) واژه‌هایی که در لغت‌نامه معنی شده، اما تنها شاهد مثال آن‌ها بیتی است از اثر دیگر امیرخسرو:

۱- **پُلوان** (اسم مرکب: اسم + پسوند): «بلندی اطراف زمینی را گویند که در میان آن زراعت کرده باشند و مزارعان بر بالای آن آمدوشد کنند تا زراعت پایمال نگردد و معنی ترکیبی آن پل مانند است، چه وان به معنی شبیه و و مانند هم آمده».
 فغان زان سیل که آن دم که اندر آید
 ز پلوان بگذرد بر پل برآید
 (امیرخسرو، ۷۱۵ق: ۱۱۴)

در لغت‌نامه دو بیت دیگر از امیرخسرو، تنها شاهد مثال‌های این مدخل است.

۲- **خس** (اسم): «مردمی که در کوه و کوهستان می‌باشند خصوصاً کفار صحرائشین؛ بعضی گویند به این معنی هندی است، چه خس به زبان هندی، قومی باشند از کفار که در کوه‌های مابین هندوستان و ختا ساکنند».

چنان زن در خسان کوهی آتش
 که سوزد در خطا قآن سرکش
 (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۲۳۹)

در لغت‌نامه تنها شاهد مثالی که برای این معنای «خس» آمده، بیت دیگری است از امیرخسرو:

«چون برد حمله بر خس کافر تو گویا
 طوفان آتش است که رو در گیا نهاد»
 (دهخدا: «خس»).

جمع بندی

صد و پانزده واژه نادر و ترکیب بدیع گزینش شده از متن منظومه *دول‌رانی* و *خضرخان* را بدین ترتیب می‌توان دسته‌بندی کرد: بیست و یک اسم و اسم خاص؛ بیست و سه اسم مرکب؛ دو مصدر مرکب؛ دو اسم مصدر مرکب؛ شش حاصل مصدر مرکب؛ دوازده صفت مرکب؛ چهل و چهار صفت فاعلی مرکب؛ چهار صفت مفعولی مرکب؛ و یک صفت که لفظ آن در فارسی و عربی مشترک است (آبی).

بخشی از فواید لغوی این مجموعه به اسم‌ها و اسم‌های خاص نادری بازمی‌گردد که در این متن به کار رفته است. از میان این اسم‌ها، تعداد یازده اسم جزو اسامی خاص هندی است که نام اقوام و گروه‌ها، عنوان‌های اجتماعی، محمل‌ها و مرکب‌ها، سازهای موسیقی، گل‌ها و گیاهان، یکی از خدایان هند باستان و نیز پارچه‌ها و پوشش‌ها را دربر می‌گیرد. افزون‌بر این اسامی خاص هندی، تعدادی اسم و اسم خاص فارسی مرتبط با محیط زندگی هندوستان نیز در این منظومه به چشم می‌خورد. این اسم‌ها نیز به نام یک قوم، نوعی محمل، نوعی شمشیر، یکی از سکه‌های رایج آن زمان، نوعی پارچه، دو نوع گل و گیاه و یکی از معاشیق اشاره دارد. همچنین عنوانی دیگر برای «چیستان» و «خبر جاسوسی شده» در این میان به چشم می‌خورد.

اما در میان ترکیب‌ها، یعنی آنجا که هنر ابداع شاعر جلوه‌گر است، بیش از همه صفت فاعلی به چشم می‌خورد. شاعر برای ساخت صفات فاعلی تازه این متن از هفت شیوه ساخت ترکیب به شرح زیر استفاده کرده است: «اسم + بن مضارع» (۳۲ مورد)؛ «اسم مصدر + بن مضارع» (۴)؛ «اسم مرکب + بن مضارع» (۲)؛ «صفت ساده + بن مضارع» (۲)؛ «صفت نسبی + بن مضارع» (۲)؛ «صفت نسبی + اسم» (۱)؛ و «صفت ی + بن مضارع» (۱).

امیر برای ساخت اسم‌های مرکب بدیع این منظومه نیز از دوازده شیوه بهره برده است: «ترکیب اضافی» (۴)؛ «اسم + پسوند مکان‌ساز گاه» (۳)؛ «ترکیب وصفی» (۳)؛ «اسم + پسوند رساننده معنای اندازه و مقدار وار» (۲)؛ «اسم مصدر + پسوند مکان‌ساز گاه» (۲)؛ «اسم + اسم» (۱)؛ «اسم مصدر + اسم» (۲)؛ «اسم مصدر + صفت» (۲)؛ «صفت ساده + های بیان حرکت» (۱)؛ «اسم + کاف تصغیر» (۱)؛ «اسم + بن مضارع» (۱)؛ و «اسم + پسوند شبیه‌ساز وان» (۱).

«سعدی هندوستان» دوازده صفت مرکب نو در این مثنوی پدید آورده که برای ساخت آن‌ها این پنج شیوه را به کار برده

است: «صفت + اسم» (۴)؛ «اسم + اسم» (۴)؛ «اسم + پسوند شبیه سازِ وِش» (۲)؛ و «اسم + پسوند دارندگیِ ناک» (۱)؛ «صفت نسبی + اسم» (۱).

شاعر شش حاصل مصدر مرکب تازه منظومه دولرانی و خضرخان را هم به این چهار شیوه ساخته است: «صفت + اسم + پسوند نسبت سازی» (۲)؛ «اسم + اسم + پسوند نسبت سازی» (۲)؛ «اسم + بن مضارع + پسوند نسبت سازی» (۱)؛ «صفت + بن مضارع + پسوند نسبت سازی» (۱).

شاعر هریک از چهار صفت مفعولی مرکب بدیع این منظومه را هم به یک روش جداگانه پدید آورده است: «اسم + بن مضارع»؛ «اسم + بن ماضی»؛ «صفت + اسم»؛ و «اسم مصدر + صفت».

امیرخسرو در این مثنوی دو مصدر مرکب بدیع و دو اسم مصدر مرکب نیز ابداع کرده که ساخت این دو اسم مصدر مرکب از این قرار است: «بن مضارع + میان‌وند + بن مضارع» و «صفت + بن ماضی».

نتیجه

طبیعی است که در میان آثار امیرخسرو، آنهایی که مستقل از خمسه او پدید آمده‌اند و در شمار آثار تقلیدی او از خمسه نظامی به شمار نمی‌روند، بهتر بتوانند بازتاب‌دهنده ویژگی‌های مستقل سبک شاعری وی باشند. دولرانی و خضرخان هم یکی از این دسته آثار امیرخسروست که چون در فاصله ده سال پایانی عمر شاعر سروده شده، کمال هنر شاعری او را نیز می‌تواند به خوبی جلوه‌گر باشد. این منظومه سرشار از آگاهی‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی درباره هندوستان سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری است. دولرانی و خضرخان همچنین شماری از واژگان و ترکیب‌های نادر و بدیع را در خود جای داده که افزون بر آنکه توصیف‌گر هنر شاعر در نوآوری‌های لغوی است، بخشی از فضای واژگانی زبان فارسی در هندوستان سال‌های پایانی سده هفتم و آغاز سده هشتم را نیز پیش روی اهل تحقیق به تصویر می‌کشد. واژه‌های نادری که در این متن وجود دارد، تعدادی از نام‌های خاص هندی و نیز برخی از نام‌های مرتبط با فضای هندوستان عهد سلاطین مسلمان غوری و خلجی است. از دیگر ارزش‌های لغوی این منظومه شماری از اسم‌هایی است که در دیگر متون پیش از امیرخسرو شاید نتوان نشانی از آن‌ها یافت. افزون بر واژه‌ها، در زمینه ترکیب‌سازی نیز این مثنوی عاشقانه - تاریخی، ترکیب‌های کم‌نظیری را در سینه خود حفظ کرده است.

پس باتوجه به غنای لغوی موجود در این منظومه و در نظر گرفتن اینکه امیرخسرو جزو شاعران فعال و پُراثر زبان فارسی است، می‌توان با بررسی تک‌تک آثار این شاعر، نویسنده و عارف بزرگ، واژگان نادر و ترکیب‌های بدیع دیگری را نیز به اهالی امروز زبان و ادبیات فارسی معرفی کرد.

سپاس‌گزاری

بدین وسیله از پروفسور آصف نعیم صدیقی، استاد دانشگاه علیگر هند، برای راهنمایی‌هایشان درباره برخی از واژگان و ترکیب‌های هندی به‌کاررفته در این مقاله سپاس‌گزاری می‌شود.

یادداشت‌ها:

۱- در متن چاپی و بسیاری از نسخ خطی منظومه دولرانی و خضرخان، ترکیب «فلک‌گام» آمده است (رک: امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۳۸).

۲- در تاریخ فرشته آمده است: «و او [= سلطان علاءالدین خلجی] اول کسی است که عماری بر پشت فیل نهاده، سواری

فرمود، چنانکه امیر خسرو فرماید:

کسی در شاهی، آنگه در سواری
جز او نهاد بر پیلان عماری
(استرآبادی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۱۷).

البته ضبط تاریخ فرشته (آنگه در سواری) درست نیست و در همه نسخه خطی و نیز چاپ سنگی منظومه دولت‌رانی و خضرخان همان «اندک سواری» آمده است.

۳- در متن تصحیح‌شده مرحوم رشید احمد انصاری، «بالین‌گاه» آمده است؛ اما باید توجه داشت که بالین به معنای آنچه هنگام خواب در زیر سر گذارند و یا خوابگاه و کنار بستر است و نیز معنای آرامگاه و گور نیز می‌دهد که این معنا نیز با خفتن مرتبط است (رک: دهخدا. «بالین»). امیر نیز در شیرین و خسرو «بالین‌گاه» را نه در معنی تخت سلطنت، که مرتبط با همین معنای خوابیدن و مردن که شباهتی بسیار به خفتن دارد، به کار برده است: یک بار زمانی که شیرین کنار نعش بی‌جان فرهاد می‌رسد:

به بالین‌گاه او شد با دلی تنگ
به آب دیده شست از خون او سنگ
(امیر خسرو، ۱۹۶۱: ۲۰۰)

و بار دیگر نیز زمانی که شیرین در کنار پیکر غرق در خون خسرو اقدام به خودکشی می‌کند:

ز بالین‌گاه خسرو دشنه برداشت
پس آن قطره به جان تشنه برداشت
(همان: ۳۵۰)

۴- ایهام تناسبی که امیر در این بیت آفریده، درخور تأمل است. کتان، پارچه‌یی معروف است و دیوگیری هم «نوعی از قماش باشد که در دیوگیر [= دولت‌آباد هند] می‌بافند» (دهخدا: «دیوگیری»). باین‌حال، اجزای ترکیب «پری‌کیش» هر یک به نوعی از پارچه و بافته نیز اطلاق می‌شود. بدین ترتیب که پری «نوعی از قماش است در نهایت ملایمی به‌سان مخمل، خوابکی هم دارد و رنگارنگ است و از آن مسند و فرش سازند» (دهخدا: «پری»); کیش نیز «نوعی از بافته است که از کتان ببافند و آن را خیش نیز خوانند» (دهخدا: «کیش»).

۵- در همه نسخه خطی در اختیار نگارنده و نیز در نسخه چاپ سنگی تصحیح‌شده مرحوم رشید احمد انصاری، «دو‌جانه» نوشته شده است.

۶- حرامی را افزون بر معنای دزد و راهزن، معنای دیگری نیز هست: «کولی. لوری. لولی. غربال‌بند» (دهخدا. «حرامی»). با این وضع، معنی مصراع دوم این می‌شود که کولی معرکه‌گیر با آوازکشیدن یا همان گلبانگ یا گلبام، به آسانی زر سرخ به دست می‌آورد. البته این نیز تواند بود که مراد از گلبانگ، صدا و آواز برخاسته از روی هم افتادن سکه‌های زر باشد.

۷- نصیبی منسوب است به شهر نصیبین عراق عرب که گلابش نامی بوده است. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در آثار و احیا آورده است که «هرچند که مشهور است که عرق بید در اصفهان و ابهر نیکو می‌گیرند، اما به عرق بید نصیبین نرسد؛ چه مشهور است که بیدمشک را در گلاب آغشته، عرق می‌گیرند و چون گلاب آنجا بهتر است و بیدمشک را در آنجا آغشته عرق گیرند، از آن‌جهت بهتر از دیگر مواضع است» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۸: ۶۳ و ۶۴).

۸- در متن به شکل «بگذاشت» ثبت شده است.

۹- کَهار: «قومی از هنود که پالکی یا تخت روان و امثال آن را بردارد» (دهخدا. «کهار»).

۱۰- گروه واحد مسافت است، برابر با حدود دو کیلومتر. «در برهان به معنی ثلث و سه‌یک فرسخ، معادل سه‌هزار گز و به قولی چهارهزار گز آورده و در هندوستان آن را برابر دو میل انگلیسی می‌گیرند» (دهخدا: «گروه»).

۱۱- این «ها»ی خفیف که در تلفظ هندی به کار می‌رود، خللی در وزن ایجاد نمی‌کند، زیرا واژه به‌شکل «سکاسن» خوانده می‌شود.

۱۲- سوزنی سمرقندی نیز عشوه را در همین معنای وعده دروغ به کار برده است:

هر چه از مجلس او خواسته شد یافته شد که ندارد دل او عشوه و زرق و تلبیس
(دهخدا: «عشوه»).

۱۳- در نسخه چاپ سنگی و نسخ خطی مختلف منظومه *دولرانی* و *خضرخان* این نام به شکل‌های مختلفی ضبط شده است.
فرس بری و کوهی و تتاری تذرو باغ و کبک کوهساری
(امیرخسرو، ۱۹۳۳: ۸۸)

۱۴- در متن این نسخه، «کهکهران» آمده است. در نسخه چاپ سنگی مصحح مرحوم رشید احمد انصاری نیز «کهکهران» ضبط شده (امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۵۲). در دیگر نسخ در اختیار نیز ضبط این واژه بدین صورت آمده است: کهتران، کهوکران، کوکران، کهوکر و کهوکران. آشکار است که به جز کوکران، باقی ضبط‌ها وزن بیت را مختل می‌کند. پس، از آنجاکه در کتب تاریخ هند مانند تاریخ فرشته و منتخب التواریخ و تاریخ مبارک‌شاهی، ضبط «کوکران» یافت نشد و در عوض، در موارد متعدد «کهکهران» یا «گهکهران» ثبت شده است، این ضبط برای این سیاهه برگزیده شد.

۱۵- پست: «هر آردی را گویند عموماً و آردی که گندم و جو و نخود آن را بریان کرده باشند خصوصاً و آن را به عربی سویق خوانند» (دهخدا: «پست»).

۱۶- پیش از امیرخسرو، حکیم سنایی غزنوی در باب سوم از *حدیقه الحقیقه* سروده است:

همه را باز رای نعمانی آشتی داد با مسلمانان
(سنایی، ۱۳۸۷: ۲۷۲)

سیف فرغانی هم که حدود بیست و چهار سال پس از امیر به رحمت حق پیوسته (م. ۷۴۹ ق.) در اشاره به مذهب خویش گفته است:

«از حقیقت اصل دارد وز طریقت رنگ و بوی میوه مذهب که هست از فرع نعمانی مرا» (سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۰۴).

اما واضح است که اصطلاح ابداعی امیر، یعنی «مسلمانان نعمانی» با آنچه سنایی و سیف به کار برده‌اند تفاوت دارد.

۱۷- امیرخسرو تعبیر «هدیه روی» را با همین معنای رونما در یکی از غزل‌های خویش نیز به کار برده است:
چون نگه در تو کنم، ای دو جهان هدیه رویت حاش لله که مرا هم دو جهان در نظر آید
(امیرخسرو، ۱۳۹۱: ۲۱۳)

۱۸- انگوزه یا انگوزه یا انگوزه دارویی است بدبو و دافع تشنج که از صمغ درخت انگدان یا انجدان به دست می‌آید (دهخدا: «انگوزه»).

۱۹- «درجک» را ضیاء نخشی نیز در *طوطی‌نامه* به کار برده است: «چون ذر لمعانی روز، یعنی آفتاب، در درجک مغرب نهادند...» (نخشی، ۱۳۷۲: ۱۱۱).

۲۰- امیر در بیتی دیگر از منظومه *دولرانی* و *خضرخان*، واژه «محراب» را در معنای شمشیر به کار برده است:

چو کرد از خون گبران خاک را سیر به دریا خواست شوید خون شمشیر
خود از خونی چنین زین‌گونه محراب به دریا پاک گردد نی به هر آب
(امیرخسرو، ۱۹۱۷: ۸۰)

و البته در لغت‌نامه و ذیل مدخل محراب، معنای شمشیر برای این واژه نیامده است.

۲۱- الماس ساییده شده را خاصیت سمی است «و گفته‌اند الماس زهری است مهلک، چون آن را خرد بسایند و بدهند» (جوهری، ۱۳۸۳: ۱۴۱).

منابع

۱. استرآبادی، محمد قاسم (۱۳۸۷). *تاریخ فرشته*. تصحیح محمدرضا نصیری. چاپ یکم. تهران: انجمن آثار و مفاخر

فرهنگی.

۲. امیر خسرو، خسرو بن محمود (۱۹۳۳). *تعلق‌نامه*. تصحیح سید هاشمی فریدآبادی. اورنگ‌آباد دکن: مجلس مخطوطات فارسی
۳. _____ (ف. ۷۱۵ ق.). *ثمانیه امیرخسرو دهلوی*. تهران: کتابخانه کاخ گلستان. شماره ۳۴۲ [نسخه خطی] تألیف ۷۱۵ ق. تاریخ کتابت ۹۷۲ ق.
۴. _____ (ف. ۷۱۵ ق.). *دیوان امیرخسرو دهلوی*. تهران: کتابخانه کاخ گلستان. شماره ۳۹۲ [نسخه خطی] تألیف ۷۱۵ ق. تاریخ کتابت ۹۰۸ ق.
۵. _____ (۱۹۱۷ م.). *دولرانی خضرخان*. تصحیح رشید احمد انصاری. علی‌گره: بی‌نا.
۶. _____ (۱۹۶۱ م.). *شیرین و خسرو*. تصحیح غضنفر علی‌یف. مسکو: اداره نشریات ادبیات خاور.
۷. _____ (۱۲۵۸). *قران سعدین*. طهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۷۳۳۴۳ [چاپ سنگی].
۸. _____ (۱۳۹۱). *کلیات اشعار امیرخسرو دهلوی*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: سنایی.
۹. _____ (۱۹۴۸). *مثنوی نه سپهر*. تصحیح محمد وحید میرزا. کلکته: بی‌نا.
۱۰. امیر معزی، محمد بن عبدالملک. (۱۳۸۹). *دیوان امیر معزی*. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
۱۱. اوحدی، رکن‌الدین (۱۳۴۰). *کلیات اوحدی اصفهانی* (معروف به مراغه‌ای). تصحیح سعید نفیسی. تهران: امیرکبیر.
۱۲. برهان تبریزی، محمدحسین بن خلف. (۱۳۸۰). *برهان قاطع*. تهران: نیما.
۱۳. بیدل، میرزا عبدالقادر (۱۳۴۲). *کلیات بیدل*. کابل: دارالتألیف وزارت آموزش و پرورش افغانستان.
۱۴. بیرونی، ابوریحان (۱۳۵۳). *التفهیم لآوائل الصناعه التنجیم*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: انجمن آثار ملی
۱۵. تتوی، عبدالرشید (۱۳۸۶). *فرهنگ رشیدی*. تصحیح اکبر بهداروند. تهران: سیمای دانش
۱۶. جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۹۱). *بهارستان*. تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: اطلاعات.
۱۷. جوهری، محمد بن ابی البرکات (۱۳۸۳). *جواهرنامه نظامی*. تصحیح ایرج افشار و محمدرسول دریگشت. تهران: میراث مکتوب.
۱۸. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۷). *دیوان غزلیات حافظ*. به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
۱۹. خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۰). «زریر». در *اسماعیل سعادت* (سرپرست). *فردوسی و شاهنامه‌سرایی: برگزیده مقالات دانشنامه زبان و ادب فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی: صص ۶۲۹-۶۳۳.
۲۰. خواجه نصیرالدین، محمد بن محمد (۱۳۶۳). *تنسوخ‌نامه ایلخانی*. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: اطلاعات.
۲۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۰). «منشأ لغات مجعول فرهنگ‌های فارسی پس از دساتیر» *مجله یغما*. ۳۵: ۱۷-۲۵.
۲۲. رازی، امین احمد (۱۳۸۹). *تذکره هفت اقلیم*. تصحیح سید محمدرضا طاهری. تهران: سروش.
۲۳. رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۶۸). آثار و احیا. تصحیح منوچهر ستوده و ایرج افشار. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل.
۲۴. رضایی، الهام (۱۳۸۸). «گزارش مبسوط کتاب هندوئیسم» در *مجله کتاب ماه دین*. ۱۴۶، آذر ۱۳۸۸. صص ۳۷-۵۰.
۲۵. سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۷). *حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه*. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
۲۶. رضایی باغ‌بیدی، حسن (۱۳۷۵). «بررسی چند واژه دخیل هندی در شعر فارسی»، *نامه فرهنگستان*. ۸: ۱۰۳-۱۱۶.
۲۷. سیف فرغانی، سیف‌الدین محمد (۱۳۶۴). *دیوان سیف فرغانی*. تصحیح ذبیح‌الله صفا. تهران: فردوسی.
۲۸. سیهرندی، یحیی بن احمد بن عبدالله (۱۳۹۱). *تاریخ مبارک‌شاهی*. تصحیح محمد هدایت حسین. تهران: اساطیر
۲۹. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۹). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.

۳۰. طوسی، محمد بن محمود (۱۳۹۱). *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات*. چاپ چهارم. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: علمی و فرهنگی.
۳۱. عالی محمودی، امیدوار و نوریان، سید مهدی (۱۳۹۴). «سبک شعر امیرخسرو دهلوی»، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی. ۲۱، پاییز: ۱۳۷-۱۶۲.
۳۲. عرفی، جمال‌الدین (۱۳۶۹). *کلیات اشعار مولانا عرفی شیرازی*. تصحیح غلامحسین جواهری. تهران: سنایی.
۳۳. عمید، حسن (۱۳۶۴). *فرهنگ عمید*. تهران: امیرکبیر.
۳۴. فیضی سرهندی، الله داد (۱۳۳۷). *مدارالافاضل*. تصحیح محمد باقر. لاهور: انتشارات دانشگاه پنجاب.
۳۵. قدسی، حاجی محمدجان (۱۳۷۵). *دیوان قدسی مشهدی*. تصحیح محمد فهردان. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۳۶. کرمانشاهی، آقا احمد (۱۳۷۳). *مرآت الاحوال جهان‌نما*. تحقیق مؤسسه علامه مجد و حید بهبهانی (ره). قم: انصاریان.
۳۷. گوهرین، سید صادق (۱۳۸۱). *فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی*. تهران: زوآر.
۳۸. محتشم، کمال‌الدین (۱۳۴۴). *دیوان مولانا محتشم کاشانی*. تصحیح مهرعلی گرکانی. بی‌جا: کتاب‌فروشی محمودی.
۳۹. منهج سراج، ابو عمر عثمان بن سراج‌الدین (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
۴۰. مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۰). *شرح جامع مثنوی معنوی*. شرح کریم زمانی. تهران: اطلاعات.
۴۱. _____ (۱۳۹۳). *شرح جامع مثنوی معنوی*. شرح کریم زمانی. تهران: اطلاعات.
۴۲. نخشبی، ضیاء‌الدین (۱۳۷۲). *طوطی‌نامه*. تصحیح فتح‌الله مجتبابی و غلامعلی آریا. تهران: منوچهری.
۴۳. نزاری، سعد‌الدین (۱۳۷۱). *دیوان حکیم نزاری قهستانی*. تصحیح مظاهر مصفا. تهران: علمی.
۴۴. یادگار، احمد (۱۳۹۰). *تاریخ شاهی*. چاپ نخست. تصحیح محمد هدایت حسین. تهران: اساطیر.
۴۵. یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی رباعیات مجد همگر نسخهٔ بریتانیا با دیگر نسخهٔ خطی و چاپی»، مجلهٔ متن‌شناسی/ادب فارسی. ۱ (۴) (پیاپی ۱۳)، بهار: ۷۳-۹۰.
۴۶. *لغت‌نامهٔ دهخدا* (نسخهٔ الکترونیکی) دسترسی از طریق تارنمای آبادیس (<https://dictionary.abadis.ir>)